

РУСЬ «ПІСЛЯ РУСІ»

Між короною
і булавою

*Українські землі
від королівства Русі
до Війська Запорозького*

ХАРКІВ **КЛУБ**
2016 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)
ББК ТЗ(4Ук)6-4
Р88

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

За підтримки
Інституту історії України НАН України
Історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив:
*В. М. ГОРОБЕЦЬ, М. М. ВОЛОЩУК,
А. Г. ПЛАХОНІН, Б. В. ЧЕРКАС, К. Ю. ГАЛУШКО*

Рецензенти:
*Геннадій Боряк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук*

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ.
історичний фронт

Дизайнер обкладинки *Кирило Ткачов, Владислав Прокопів*

У оформленні обкладинки використано
гравюру з «Бернської хроніки» Діболда Шилінга «Бій польської
кавалерії з тевтонськими лицарями під Грюнвальдом 1410 року»

ISBN 978-617-12-0873-5

- © Д. Вортман, карти, 2016
- © К. Ю. Галушко, В. М. Горобець, М. М. Волощук, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, текст, 2016
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

Вступ

Чим могла бути «Русь після Русі»? У цьому дивному словосполученні насправді міститься ціла купа прихованих сюжетів — не лише історичних, а й ідеологічних. Частина з них набула раптом актуальності 2014 р., коли чимало з українців знову замислилися про витоки своєї держави і народу, стосунки з давніми сусідами.

Тому для чергового тому серії «Історія без цензури» ця назва є не випадково провокативною. Для істориків та загалу віддавна дразливими є питання (і це лише частка з них):

- Коли закінчилася Русь і почалася Україна?
- Коли закінчилася Київська Русь?
- Чи існувала Галицько-Волинська держава?
- Чи була литовсько-руська доба періодом бездержавності українців?
- Чи була Річ Посполита «польським завоюванням»?

І з приводу кожного зі згаданих питань можна навести аргументи з товстелизних монографій, сотень наукових статей, поважних академічних шкіл і навіть цілі «національні історичні гранд-нарративи». І це ми ще не говоримо про державні чи політичні ідеології останніх двохсот (якби лише двохсот!) років у Росії, Польщі, Австро-Угорщині, Литві, Білорусі, не кажучи про наші невтомні пошуки «української національної ідеї». Остання, як відомо, повинна мати якась корисне і зрозуміле нашим сучасникам бачення минулого української спільноти.

Кожна генерація ставить минулому свої важливі та актуальні запитання. Тому, попри те що історію не можна змінити (минуле вже відбулося), її можна інакше інтерпретувати, оцінити чи, як то кажуть, «переписати». Запитання живих українців до «історії України» були одні у XIX ст., інші — у 1917 й 1991 рр. і вже наші — 2016 р.

Щоразу ці відповіді були у чомусь подібними, а в чомусь відмінними. Одні відповіді задовольняли, інші — ні. Коли історія тебе «не задовольняє», існує два шляхи. Один — вигадати її, а другий — дізнатися краще та зрозуміти, як усе відбувалося. Це багато чого спрощує, але потребує уваги та зусиль, прагнення до знань, а не до скороминущих сенсацій та «смажених» фактів. Пошук істини потребує певної сміливості, бо світ минулого не ідеальний і до того ж його прагнуть поділити між собою політики, демагоги, науковці, пересічні «культурні» і «некультурні» громадяни різних країн, бо минуле різних народів перетинається. Тут існує чимало «історичних фронтів», реальні криваві бої за які подекуди припинилися, а десь відбуваються й сьогодні.

Тому ми свідомі того, що цей том серії є строкатим і суперечливим. Автори проекту «Історія без цензури» є самостійними науковцями, знаними фахівцями у своїй тематиці. Але кожна тема нині є політично «ковзкою». Утім, це нас не лякає, оскільки ідеологія нашого проекту — «без цензури». Тому те, що тут написано, може не сподобатися комусь — в Україні, Росії чи десь поруч із нами. Але ми — науковці з власним професійним сумлінням.

Чому цей том охоплює час від середини XI ст. до 1648 р.? І чому «Русь після Русі» починається ще «за Русі»? Тому що у початках удільної роздробленості Руської держави кореняться майбутні осередки державності України, Білорусі та Росії, частково Литви. «Київська держава» чи «Київська Русь», вочевидь, існувала в якихось формах (як «спільний політичний простір») до умовного 1240 р., коли монголи змінили політичну систему Східної Європи. Але й останні двісті років «Київської Русі» вже були не зовсім «київськими». Тому варто було після її класичного розквіту часів Ярослава Володимировича Мудрого трохи змінити ракурс. Такий підхід не робить цю добу якоюсь «неукраїнською». Як ми вже знаємо з попередніх томів серії, на території України жили ті самі люди, наші предки, тільки політичні назви, форми й кордони ще не окреслювали їхнє життя у звичних нам термінах і поняттях. Це були русь-русини, які згодом оберуть собі назву «українці». Але поки вони були русинами й жили на Русі, «Русь» не закінчувалася і вони цілком спокійно могли бути «козаками на Русі», жити на

«Україні нашій Руській». Тому хронологічно том сягає того часу, коли «Україна» почала переводити «Русь» в історичні присмерки. А це відбулося у XVII ст. (докладніше ви могли про це прочитати у томі серії «Народження країни»).

Класична схема української історії Михайла Грушевського передбачала рух осередку української державності від Києва до Галича, Холма та Львова. Тому в школі зараз вчать про Галицько-Волинську державу, яка була спадкоємицею Київської Русі. Проте такі межі є зручними для певних історичних схем. За Середньовіччя люди жили в світі інших політичних звичаїв та понять, і відповідний розділ книги покаже чимало цікавих подробиць політики галицьких і волинських князів, які щось для нас розмиють зі звичного, а в чомусь, навпаки, упевнять.

У частині про литовсько-руські часи ми зіткнулися з тим, що чимало з тем цього періоду вже були висвітлені у попередніх томах «Поле битви — Україна» та «Лицарі Дикого поля». Тому тут ми уникали термінологічних дискусій і лише показали, як відбувалася боротьба за Україну у другій половині XIV та першій половині XVI ст., оскільки це мало відоме широкому загалу. Нарис політики першої половини XV ст. має довідковий характер. Виправдовує нас також те, що ми сподіваємося зробити окремий випуск серії про Україну у складі Великого князівства Литовського, де й порушити всі дражливі проблеми.

Остання частина книги — про українські землі у складі Речі Посполитої — прибере чимало стереотипів, які ще з російсько-імперських та радянських часів закладалися у нашу свідомість, аби виправдати подальше «доленосне возз'єднання» 1654 р. Річ Посполита не була раєм для русинів, тим більше у конфесійному та соціальному сенсах, але політична культура українського козацтва, православної шляхти та чимало традицій наших «одвічних прав та вольностей» походять саме звідти.

Тому запрошуємо читачів до осмислення чергового тому «Історії без цензури».

*Кирило Галушко,
координатор громадського просвітницького проекту
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ РУСІ

Дещо про терміни і термінологію з нашої середньовічної історії

Ні для кого не є таємницею, що наша середньовічна прабатьківщина для пересічного громадянина асоціюється з одним давно усталеним ще від XIX ст. терміном чи назвою — Київська Русь, адже столиця цієї країни була в Києві, її називали Руссю, утім, як і за кордоном. Отже, усе збігається: назва Київська Русь цілком підходить. Не вдаючись у полеміку, чи дійсно історично вірно називати так нашу прабатьківщину (бо для цього, мабуть варто писати окрему книгу, яка мала би бути читачеві особливо цікавою на тлі стосунків із нашим сусідом — Росією, яка свого часу поцупила добрий шмат нашої історії та разом із тим назв), нагадаю лише, що на рубе-

жі XIX—XX ст. відомий український учений, історик, політичний діяч Михайло Грушевський уперше запропонував вважати спадкоємицею державних традицій «Київської Русі» (взьму свідомо назву в лапки) саме «Галицько-Волинське князівство», або, як його ще полюбляли називати, «Галицько-Волинську державу».

На той момент української історії, коли вперше в новітні часи дуже кволо і часто несміло велася боротьба за відновлення державності на наших землях, на тлі великої популярності історичних студій в усій Європі такий підхід до розуміння нашого минулого виглядав зрозумілим і, головне, з політичної точки зору коректним.

Із незначними змінами вчені вживають старі назви й досі. Але, на нашу думку, існує потреба їхнього перегляду.

Загалом термінологія, тобто назви, які історики вживають для описання свого бачення історії, можуть бути історичними (реальними, опертими на матеріали джерел, якими б кон'юнктурними вони не були) та історіографічними (часто-густо штучними, заполітизованими, підлаштованими під конкретну методологічну схему, часто абсолютно невинуватими і недоцільними). Зрештою найчастіше використовують саме такі різновиди, наповнюючи першу «мовою джерел», другу — політологічними, соціологічними й назвами, які вченим за філіжанкою кави з коньяком та випаленою сигаретою «тут і тепер» здаються найкращими і найчіткішими. При цьому, звісно, джерело є відкритим і його контекст ураховують.

У разі вживання термінів згідно з джерелами дослідник має шанс уникнути усіляких «пасток», намагаючись у реальний, а не зручний для себе й читача спосіб назвати події та явища, які він описує, максимально говорити мовою предків. По суті, у такому випадку не треба нічого придумувати, лише йти за текстом документа. Як же тоді називати ту частину Європи, яку ми звикли називати *Галицько-Волинським князівством* або *Галицько-Волинською державою*? Бо ж відомо, що упродовж XII—XIV ст. землі історичної Галичини й Волині займали в різний час різні династії Ростиславовичів і Романовичів (як відгалуження Рюриковичів), угорські Арпади й польські П'ясти. Тому впродовж XI—XIV ст. особливо Галицька земля постійно залишалася дуже несхожою на, здавалося б, на перший погляд такий цивілізаційно близький їй світ *Київської Русі*.

У цілому поступово підкорена і підвладна від IX ст. скандинавській за походженням династії Рюриковичів територія в науковій, науково-популярній і художній літературі називалася по-різному (*Русь, Руська земля, Київська Русь, Древня Русь, Південно-Західна Русь, Північно-Східна Русь* тощо). По-різному дослідники послуговувалися номенклатурою земель сучасного українського Прикарпаття й Волині (*Галичина, Галицька земля, Галицько-Волинське князівство, Галицько-Волинська держава, Галицька Русь, Червона Русь Галицько-Волинська Русь, Галицько-Володимирська Русь, Королівство Русі*). Переважна більшість таких назв були типово історіографічними, видуманими у красиво облаштованих кабінетах авторитетних учених на державній пенсії.

Процес історично правильного означення ускладнює відсутність у літописанні поняття «князівство». На перший погляд це виглядає дещо дивним. Натомість територіальним визначником влади володаря був радше термін «земля», рідше бачимо назву «княжение» та інші, які символізували сам процес управління своїми теренами, а не його адміністративну номенклатуру. Тому навіть часто докладний опис кордонів, у межах яких владу князя визнавали придворна знать і мешканці населених пунктів, не дає змоги термінологічно правильно окреслити це явище й процес. Брак актового матеріалу руського походження з потрібною титулатурою правителів (яка навіть наприкінці XIII — на початку XIV ст. у відомих істориках примірниках виглядає доволі примітивно порівняно із західними аналогами) не додає оптимізму в роботі. За допомогою вживаних титулів, хоча й не завжди *де-факто*, західні володарі окреслювали свої повноваження територіально. Коли король себе називав володарем таких або інших земель, дивлячись на мапу, ставало цілком зрозумілим, де починалися й де закінчувалися його реальні чи титулярні повноваження.

Тому часто для означення міждинастичного статусу частини наших прикордонних із західним світом земель ми мусимо оперувати титулами угорських володарів, які епізодично наприкінці XII, а систематично постійно від початку XIII ст. іменувалися *королями Галичини і Волині (Galitiae Lodomeriaeque Rex), Галицькими князями (Dux Galitiae), князями Русі (Ruthenorum dux)* і т. п. Фактично це перші свого роду титулярно-територіальні означення, відомі для

цього краю, утім, за матеріалом лише і винятково іноземного походження. Безумовно, перелічені приклади не завжди відображали реальний стан, однак у свідомості користувачів вони залишалися на дуже глибокому рівні, були інструментом королівської ідеології, дозволяли зберігати приховані претензії до колись здобутих земель навіть після остаточної їх втрати. Подібну практику використовували не лише в політичній площині, а й в офіційному історіописанні, що видно на прикладі сусідніх із Галичиною Анонімових «*Діянь Угрів*», написаних наприкінці XII — на початку XIII ст. у жанрі історичного епосу, доволі популярного на той час у Європі.

Прихід до влади наприкінці XI ст. у містах Перемишлі, Теревовлі й Звенигороді Рюрика, Володаря і Василька Ростиславовичів (онукив знаменитого київського князя Ярослава Мудрого, батько яких Володимир Ярославович помер 1051 р., ще до того, як помер сам Ярослав Володимирович (1054)) завершився визнанням за ними їхньої отчини на князівському з'їзді за участі інших Рюриковичів у Любечі 1097 р. Як наслідок, у істориків з'явилися підстави твердити про утворення *Галицького князівства* — цілковито, по суті, історіографічного терміну. Розглянемо, чому саме.

Умовність, певна узагальненість цієї назви очевидна, адже князівськими центрами в різний час були одразу кілька міст — Перемишль, Звенигород, Теревовля. Але про Галич за літописами до середини XII ст. нічого не відомо. Ні, звісно, таке місто існувало, але воно не мало князівського осідку. Природно є, відтак, підстави історіографічно говорити про існування щонайменше наприкінці XI — у першій половині XII ст. *Перемишльського князівства*, *Звенигородського князівства*, а також *Теребовлянського князівства*, але аж ніяк не *Галицького*.

Попри свідчення «*Діянь Угорців*» і результати півторастолітніх систематичних польових досліджень, про саме місто Галич на Дністрі вперше на сторінках літописання дізнаємося у 1140—1141 рр. До цього часу відомості про нього мають спорадичний і хронологічно розірваний характер. Завдяки стрімкому розвитку за дуже короткий проміжок часу місто дало назву землі й населенню, яке проживало у близьких і віддалених околицях. Схожих феноменів у світовій історії небагато. Можемо назвати хіба Рим і Москву

з найбільш відомих. Як ідентифікували себе майбутні *галичани* до появи такого означення — не відомо. Точно можна сказати, що вони не вважали себе *руссю*, ба більше — часто протиставляючи себе їм, особливо під час військових протистоянь із київськими князями та їхніми союзниками у 40—50-х рр. XII ст., що чітко зафіксовано на сторінках «*Київського літопису*» та цілого ряду інших документів.

До 1188 р. оці *Галицьке князівство* на чолі з династією Ростиславовичів входило до системи володінь інших князівських родин Рюриківичів, ведучи відносно самостійну зовнішню політику, укріплюючи свій авторитет на заході завдяки матримоніальним зв'язкам, власне, як і інші родичі з династії. Ростиславовичам, утім, долучитися до європейської торгівлі й шлюбної дипломатії було простіше зі зрозумілих географічних причин. Важливе місце в інтересах князів Володимира Володаревича та Ярослава Володимировича (відомого як Осмомисл) упродовж 40—80-х років XII ст. посідало Угорське королівство, яке суттєво активізувало відносини з найближчими руськими землями, через це відчутно послабивши контакти з київськими, волинськими, чернігівськими князями, які погрузили в усобицях за право вважатися найвпливовішими серед інших родичів. Така орієнтованість виглядала абсолютно знову ж таки зрозумілою. Володіння Арпадів були найбільшим західним сусідом для Ростиславовичів, де мешкали нащадки підкорених наприкінці X — на початку XI ст. першим угорським королем Стефаном I карпатських хорватів. Інша ж група таких залишилася у прикарпатських землях.

Після смерті 1187 р. Ярослава Володимировича за заповітом у Галичі володарем повинен був залишитися бастард Олег († 1187), молодший син князя (народжений від пізніше спаленої боярами знатної Насті Чагрівни, можливо, половчанки за походженням), а старший, Володимир, — відбути до Перемишля. Однак той не погодився з рішенням батька, а тому за короткий час організував проти брата змову і за допомогою галицької знаті скинув його з столу. Непорозуміння зі зміцнілими за останні десятиліття представниками місцевого нобілітету щодо розподілу в управлінні землями скоро спонукали нового князя залишити столицю волинському володареві, уже тоді дуже впливовому Романові Мстиславовичу. Останній, маючи запрошення галицьких бояр, на рубежі 1187—

1188 рр. об'єднав власні володіння на Волині та Галицьку землю. Нетривале перше управління князя Романа — це час існування *Галицько-Волинського князівства* з центром саме в Галичі, але знову ж таки — радше в історіографічній, а не історичній термінології, бо й на Волині не всі землі належали безпосередньо йому. Були й інші родичі, зокрема брат Всеволод Мстиславович, яких вважали доволі авторитетними лідерами. У кожному випадку зміни, що відбулися в міждинастичному статусі цієї підконтрольної на короткий час князеві Роману території, відбувалися з калейдоскопічною регулярністю до 1253 р., вкотре підкреслюючи некоректність уживання вже згаданого історіографічного терміну щодо окремих періодів. А таких часових відтинків було чимало.

Володимир Ярославович, розраховуючи повернути стол за допомогою угорців, звернувся до тогочасного угорського короля Бели III. Той зацікавився перспективою походу до Галичини, однак без участі князя-втікача, якого ув'язнив разом із сім'єю. Численне війсьсько, в якому перебував син Бели — принц Андрій, 1188 р. вступило до столиці Ростиславовичів міста Галич, змінивши тим самим статус землі. Номінально, при збереженні за місцевими знатними родами всіх прав і повноважень, володарем було поставлено юного герцога, чию титулатуру тих часів, на жаль, не засвідчено. Імовірно, між 1188—1189 рр. доцільно говорити про існування *Галицького князівства* на чолі з угорським принцом під протекторатом його батька-короля.

Натомість вигнання угорців із Галича силами краківсько-сандомирського князя Казимира II Справедливого привело до відновлення 1189 р. на троні Володимира Ярославовича під сюзеренітетом суздальського володаря Всеволода Велике Гніздо. Отже, *Галицьке князівство* повернулося до лона династії Рюриковичів, перебуваючи в такому статусі впродовж 1189—1198/1199 рр. Лише зі смертю князя Володимира волинський володар Роман Мстиславович за підтримки польських військ зумів удруге зайняти Галич, *де-факто* здійснивши це силоміць. Відбулося *приєднання*, а не *об'єднання* отчини Ростиславовичів до отчини Мстиславовичів, причому із серйозними втратами серед особового складу галицького боярства, частину якого було страчено, а частину — вигнано.

На політичній мапі Європи вкотре з'явилося династичне володіння, яке в історичній науці з часом отримало свою знову ж таки історіографічну назву *Галицько-Волинське князівство*, хоча його правителя (на відміну від його старшого сина Данила) іменували у джерелах Романом Галицьким. Територіально підконтрольні йому землі виходили за межі Галичини і Волині, бо князь був також володарем Києва, а це, своєю чергою, ставить під сумнів доцільність уживання терміну лише *Галицько-Волинське князівство*.

Сам Роман Мстиславович закріпив контроль над таким бажаним дністровським торговим шляхом дуже жорстко, придушивши боярське незадоволення. Безперечно, через його непросту вдачу, норовливий характер, поважний авторитет трепет до князя відчували якщо не всі, то більшість його сучасників-родичів, в тому числі перший тесть (київський князь Рюрик Ростиславович) і теща. Невипадково, так і не отримавши від першого свого шлюбу спадкоємця чоловічої статі, князь всупереч церковним канонам розлучився з дружиною, а її батьків постриг у монастир. Це рішення зіграло з ним злий жарт, бо до яких наслідків воно призведе тоді, 1200 р., ніхто не міг знати.

Новий шлюб, укладений із грекинею за походженням, імовірно й імператорського роду, перетворив руського володаря на «самодержця всієї Русі» — титул, яким нікого так на початку XIII ст. не ушановували. Але ми не знаємо, хто з духівництва давав дозвіл на цей шлюб і як його сприйняли в оточенні Романа Мстиславовича, бо напевне розуміли всю гріховність співжиття з новою дружиною за живої першої. Ситуацію утримували на плаву кілька факторів. Це військові звитяги князя, його талан воїна та авторитет, а також священні реліквії, привезені з імперії до Галича, серед яких був фрагмент Дерева Життя — уламок від Хреста, на якому помер Ісус Христос. Трепет від побаченого (а таких цінностей на Русі фактично не мав ніхто з сучасників Романа Мстиславовича), мабуть, мав затьмарити уми знаті й люду, коли ті як паломники прибували до Галича у щойно зведену церкву святого Пантелеймона. Піддавати сумніву сакральне наповнення влади князя і його легітимні права (насправді він був узурпатором) ніхто не смів. Але лише до певної миті.

Трагічна загибель Романа Мстиславовича 19 червня 1205 р., переговори його удови з угорським королем у Сяноці в серпні того ж року, те, що Андрій II від 1206 р. надалі вживав титул *короля Галичини і Володимирії*, та вступ до Галича угорських військ на підтримку малолітніх Романовичів суттєво змінили статус земель. Удова була змушена приводити бояр до присяги шляхом хресного цілування, щоб отримати хоча б якісь гарантії безпеки. Але все було марно. Знать чітко розуміла, що часи Романа позаду, а його діти народжені фактично поза шлюбом. Добре освічена княгиня чітко усвідомлювала, що для захисту спадкоємців життєво необхідним є пошук легітимного і бажано добре сприйнятого в Галичі протектора, яким, власне, бачився угорський король.

Титулатура, яку Арпади (а після них і всі наступні угорські династії аж до початку XX ст.) відтепер, після Сяноцької зустрічі у серпні 1205 р., безперечно, символізувала перехід дітей та вдови загиблого князя під особисту опіку Андрія II з усіма відповідними династичними і політичними наслідками, насамперед у практичній площині. *Галицьке князівство де-факто* опинилося під протекторатом угорських королів, а неповнолітні князі, особливо Данило, оберталися у формальних васалів. Це підкреслювало те, що Арпади використовували титул саме *короля Володимирії*, під якою угорці навряд чи мали на увазі всі волинські землі. Ішлося лише про столичний центр загиблого Романа Мстиславовича та прилеглі до нього території. Статусні зміни в межах Галичини й Волині не залишили осторонь інших представників родини Рюриковичів.

Легітимне право зайняти спадщину Ростиславовичів «за кужелем» зберігали Ольговичі, які 1206 р. після не зовсім зрозумілих за змістом дипломатичних переговорів з Арпадами у передмісті Володимира на Волині встановили в ряді галицьких князівських резиденцій своїх представників — Володимира, Святослава і Романа Ігоревичів. Імовірно, це відбулося при збереженні протекції Андрія II. Тож новопоставлені в Галицькій землі на чолі *Галицького князівства* Володимир Ігоревич, *Перемишльського князівства* Святослав Ігоревич та *Звенигородського князівства* Роман Ігоревич, перебуваючи впродовж 1206—1210/1211 рр. у непростих стосунках між собою, за замовчуванням мусили враховувати думку *короля*

Галичини і Волині. До Андрія II неодноразово відряджали посольства з багатими подарунками. За конфліктних ситуацій Арпади регулярно вводили війська до Галича, розв'язуючи суперечки у власний спосіб, ув'язнюючи чи навіть, як у вересні 1210/1211 р., беручи князів у полон та віддаючи їх на страту боярам.

Волинські землі на початку XIII ст. також були далекі від централізації. Тут функціонувало кілька князівських центрів (Володимир, Пересопниця, Белз, Луцьк та ін.), де правили представники династії Мстиславовичів (походили від сина Володимира Всеволодовича Мономаха — Мстислава). Формально до того часу, як Романовичі почали збирати батькові отчинні землі у 20-х роках XIII ст., проблема сюзеренітету над усіма цими теренами залишалася відкритою. Західна частина Волині традиційно вабила краківсько-сандомирських володарів, зокрема Лешека Білого, аж до його смерті 1227 р.

Андрій II зберігав за собою право розпоряджатися галицьким столом не лише за титулатурою, а й виховуючи, очевидно, при своєму дворі молодого Данила Романовича, поставленого за волею короля та за підтримки проугорської групи знаті на стол покійного батька восени 1210/1211 р. Особливий характер відносин із сюзереном малолітній князь зберігав до 1213 р., об'єктивно залишаючись у тіні вельможного і впливового не лише у Галичі, а й при королівському дворі боярина Володислава Кормильчича. До осені 1214 р. угорські впливи в Галицькій землі зберігалися завдяки цьому нобілеві, який так само володів землями й в Угорському королівстві. Попри свій самодостатній статус та навіть пізніше історіографічне кліше-звинувачення в узурпації князівської влади, на нашу думку, Володислав усе ж користувався важелями влади на зразок хорватських банів.

Невдачі боярина у військових зіткненнях із польським князем Лешком Білим змусили Андрія II переглянути політику династії в Галицькій землі, поставивши на місцевий стол свого другого сина Коломана, для якого 1215 р. король випросив від папи Інокентія III королівську корону і титул *галицького короля*. Часто щодо нього вживали титул «короля русі» (*Ruthenorum rex*). Угорсько-польська Спішська угода 1214 р. завершилася короткотерміновим переходом до рук краківського володаря у межах історичної Галичини — міст Перемишля і Любачева. Утворення та розвиток *Галицького королівства* сут-

тево змінювали статус землі в міждинастичних відносинах до 1221 р., поки угорців та їхніх союзників поляків не вигнав зі столиці князь Мстислав Мстиславович — претендент на галицький князівський стол «за кужелем». Коломан не зрікався титулу *короля Галичини* до самої смерті 1241 р., але *де-факто* більше до Галича не повертався.

Повернення представників династії Рюриковичів до Галицької землі між 1217—1219 та впродовж 1221—1227 рр. реанімувало *Галицьке князівство* не лише в його історичних межах, а й на Пониззі, яке реально не було історично Галицькою землею. Князь Мстислав володів містами і селами також у Київському князівстві, зокрема Торчеськом, де раніше тримав певний час в ув'язненні угорського *короля Галичини* молодого Коломана з його дружиною Соломією. Однак синхронно з правлінням князя у столиці за результатами переговорів із Арпадами між 1222—1224 рр. *Перемишльське князівство* близько 1224/1225 р. отримав третій син Андрія II — Андрій, з часом титулований як *Galitiae Dux* (*князь Галичини*). Отже, в колишній отчині Ростиславовичів водночас правили угорський і руський володарі. Поняття *Галицького князівства* в такому разі територіально звузилося лише до земель, адміністративно підпорядкованих Галичу. Зрозуміло, що в широкому політичному сенсі *Галицько-Волинське князівство* було володінням на чолі з представниками династій Арпадів, Романовичів та смоленських Ростиславовичів. Тобто некоректність використання цих термінів, які домінують у літературі, більш ніж очевидна.

Після смерті князя Мстислава 1228 р. за його заповітом, відомим із літопису, *Galitiae Dux* (*князь Галичини*) Андрій здобув столицю, об'єднав дві князівські резиденції, утримуючи їх із перервами до весни 1234 р. Підконтрольні йому землі, безумовно, тяжіли до Угорського королівства, характер взаємовідносин з яким, утім, доволі дискусійний, бо немає про це жодних джерел — ні наших, ні угорського походження. Проте міждинастичний статус Галичини, королем якої *де-юре* залишався Андрій II, змінився.

Натомість на Волині відбувався процес централізації під протекторатом Романовичів, де останнім супротивником братів до 1234 р. залишався белзький князь Олександр Всеволодович — двоюрідний брат Данила й Василька. Черговим відновленням *«Галицько-Волинського*

князівства» на чолі з Данилом Романовичем можна вважати лише 1234—1235 рр., коли той, усунувши всіх конкурентів (принц Андрій помер в обложеному Галичі, а Олександра Всеволодовича було схоплено, після чого його доля не відома), зумів на короткий час стати історіографічно *галицько-волинським князем*, що достеменно в тогочасних джерелах не зафіксовано.

У такому ж винятково історіографічному суперечливому сенсі його вважали *галицько-волинським князем* напередодні монгольського нападу 1238—1241 рр. Контроль від 1240 р. Києва суттєво розширив межі повноважень Данила Романовича, як це колись сталося і з його батьком. Не могло йтися про існування *Галицько-Волинського князівства* й під час утримання Галича представниками династії Ольговичів — Михайлом Всеволодовичем та його сином Ростиславом між 1235—1238 рр., бо батько при цьому зберігав право на чернігівську отчину. Землі, ще донедавна *де-факто* підконтрольні угорському королеві, повернулися до володінь представників династії Рюриковичів, які, однак, не залишалися володарями винятково Галицької чи Волинської земель. Відсутність документально зафіксованої їхньої титулатури суттєво ускладнює наші розмірковування над темою.

Ревізія влади Романовичів у межах підконтрольних їм на рубежі 30—40-х рр. XIII ст. володінь відбувалася поступово. До 1243 р. князі повернули більшу частину Волині й лише після Ярославської битви 17 серпня 1245 р. — Галичину. Візит князя Данила до хана Бату 1246 р. увінчався визнанням сюзеренітету Чингізидів, які, проте, не затвердили за ним права на Київ. Після 1246 р. *де-юре Галицько-Волинське князівство* відновилося під протекторатом монголів, і лише коронування старшого Романовича наприкінці 1253 р. у Дорогичині, перманентне листування з римськими понтифіками від другої половини 40-х років XIII ст. дають підстави називати Данила Романовича *королем Русі (Russiae Rex)*, а підвладні династії володіння — *Королівством Русі*. Міжнародний статус, чіткіший і зрозуміліший, із незначними термінологічними видозмінами проіснував до XV ст., поки представники династії Ягеллонів унаслідок адміністративної реформи 1434 р. не запровадили в межах колишніх володінь Романовичів воєводства: Руського, Подільського, Белзького, а згодом — Волинського.

Як маємо називати: «Галицько-Волинське князівство» чи «Галицько-Волинська держава» за мовою джерел?

Тож бачимо всебічні активні державотворчі процеси, що відбувалися в землях, які ми досліджуємо. Учасниками цих подій були не тільки представники династії Рюриковичів (Романовичі, Ольговичі, галицькі чи смоленські Ростиславовичі). Теж причетні до цього угорські королі з династії Арпади та польські П'ясти, яких досі в науковій літературі здебільшого розглядали винятково як ворогів, «зайдів» і т. д. Не без того, що часто так вони й поводитися. Але не враховувати їхньої присутності суто з точки зору термінології не можна. Їхнє тривале правління у Галицькій та окремих волинських землях суттєво ускладнює методологічне сприйняття історичності концепції існування як *Галицько-Волинського князівства*, так і *Галицько-Волинської держави*. Не тільки географічно, а й політично впродовж досить тривалого часу немає, як ми вважаємо, підстав говорити про існування такого роду державних організмів аж до часу коронації Данила Романовича й утворення *Королівства Русі*.

Усі учасники подій представляють сторінки саме української історії, навіть якщо це угорці, поляки, кочівники та ін. Однаково, як наші предки активно впливали на розвиток Угорського королівства, володінь П'ястів, Пшемислідів та інших теренів латинської цивілізації, стали частиною її історичного минулого, вихідці з іншого кінця континенту в різні епохи долучалися до становлення історичного образу української середньовічної минувшини, формування ментальності місцевих мешканців, елементів побуту, звичаїв тощо. Це був світ постійних міграцій, дуже поліетнічний, тісно пов'язаний загальними на той час європейськими цінностями, в основі яких було християнство східного (православні) і західного обрядів (католики) — часто ворожих одне до одного.

Від кінця XII до середини XIII ст., на наш погляд, існували дуже різні з постійними змінами своїх територіальних обрисів та очільників *князівства* в межах історичних Галицької і Волинської земель. Місцеві руські володарі (Мстиславовичі чи Ігоревичі, наприклад) часто ворогували між собою, нерідко дотримуючись різних

зовнішньополітичних поглядів. До міжкнязівських суперечностей систематично долучалися західні володарі, які реалізовували власні політичні наміри, часто шляхом помітних змін у титулах, що, поза сумнівом, впливало на перманентність адміністративних переділів наших з вами земель.

Досвід тривалого вивчення історії саме цієї частини нашої батьківщини підтверджує існування у Галицькій землі від кінця XII до початку XIII ст. ще не до кінця чітко окреслених форм *станової монархії*, де носієм реальної політичної влади, окрім князя, була й місцева родова знать. Така форма правління суттєво відрізняла Галичину від, наприклад, Волині, яка залишалася отчинним уділом київських князів зі своїми характерними господарськими й соціальними архетипами, не кажучи вже про Київську, Чернігівську землі чи, тим більше, Володимиро-Суздальську, де лише за допомогою елементів східної деспотії можна було князеві навести порядок й утримуватися при владі.

Звісно, галицьке боярство, зміцніле завдяки отриманим ще за Ростиславовичів «кормлінням», прибутків від торгівлі з найближчими сусідами, відчувало свою вагу в суспільстві, право впливати на князівські рішення й навіть втручатися в особисте життя володаря, не раз виявляючи реальну силу в критичні для країни миті. Відверто цезаропапістська політика Ігоревичів і Романовичів, неодноразові наміри обмежити права знаті, конфіскація майна, вбивства й переслідування найвідоміших її представників відштовхували галицький нобілітет від представників династії Рюрика.

Тимчасовий успіх серед боярства натомість нерідко мали Арпади, які перебували в родинних стосунках із руськими володарями, традиційно підтримували давні тісні союзницькі відносини, добре володіли інформацією про стан справ у Галицькій землі. Система прав і привілеїв угорської знаті, чітко окреслена «*Золотими буллами*» Андрія II 1222 і 1231 рр., давала в перспективі можливість розширити дію постанов і на боярство, однак за умови визнання над собою володарем угорського короля або ж котрогось із його синів. Невипадково саме тому частина галицької знаті покинула свої володіння й переселилася до Угорщини, отримавши можливість господарювати за сприятливіших обставин. При загостренні конфесійних відносин навіть Арпади пасували перед незадоволенням

місцевого населення, як це було, зокрема, в добре задокументованих 1188—1189 та 1215 рр.

Тому беззаперечною є участь у розбудові державно-правових інститутів влади Галицької й Волинської земель не тільки представників династії Рюрика, а й Арпадів і П'ястів. Причому вплив угорців беззаперечно не був слабший, як це добре тепер видно у ментальній різниці західних і східних областей України. Просто про цю угорську роль, яку вони послідовно відігравали в помітний чи прихований спосіб століттями, поки в Галичі не опинилися остаточно Романовичі, мало хто пам'ятає, розуміючи глибину наслідків.

Тому суто термінологічно *Волинське князівство*, *Галицьке князівство*, *Галицька Русь*, *Галицько-Волинське князівство*, *Галицько-Волинська держава* та ін. радше історіографічні, аніж історичні дефініції звучать доволі некоректно. Сучасний читач більш-менш розуміє, про що йдеться, але не ставить питань на кшталт: «Чому всюди пишуть про Галицько-Волинське князівство від 1199 до 1340 рр., коли, наприклад, лише впродовж 1214—1221 рр. у самому Галичі та й не тільки сидів угорський принц, коронований за згодою папи римського галицьким королем? Де ж тоді «галицьке» у Галицько-Волинському князівстві? До яких тоді меж зводилося це князівство? А як тоді назвати все те, чим володів Роман Мстиславович чи його старший син Данило, якщо йому належав також Київ? Це ж, здається, й не Волинська і не Галицька земля?!» Дивно, чому принаймні в останні десятиліття не було критичного переосмислення цієї спадщини. Можливо, через авторитет самого Михайла Грушевського і відсутність інших пропозицій на історичному ринку. Не в останню чергу й через тривалу відсутність держави, де б подібні студії могли відбуватися. Узагалі, такі питання мали б закрити ще років сто назад, коли це зробила більшість країн Європи, хоча й також часто не в коректний термінологічний спосіб.

Як же можна, на нашу думку, термінологічно окреслити те, що досі узагальнено (не кажу, що завжди без сенсу) називалося *Галицько-Волинським князівством* чи *Галицько-Волинською державою* (що, по суті, одне й те саме і аж ніяк не на користь другого визначення, як дехто гадає)? Без історіографічної традиції не обійтися, але її вплив можна мінімізувати.

Можна для початку спробувати систематизувати всі відомі з джерел предикати руських князів, на кшталт «Роман Галицький», яких, в принципі, не так багато. Але, з одного боку, це може бути пізньосередньовічним дописом (коли й у запилених скрипторіях монастирів ліпилися до купи окремі літописні фрагменти), а з іншого — хіба підкреслювати лише право князя на Галич, за замовчуванням розуміючи, що Київ, Володимир, Луцьк чи Перемишль були так само важливими осередками. Утім, можна спробувати й іншу методику.

Оскільки в центрі вивчення історії — людина у найширшому розумінні цього поняття, то зрозуміло, що для епохи Середньовіччя такий історично-антропологічний підхід пасує якнайкраще. Усі європейські володіння від Атлантики до Великого Степу через занепад Західної Римської імперії упродовж кількох наступних століть поділилися між знатними династіями, спорідненими матримоніальними зв'язками й спільністю релігійних вірувань. Стосунки між ними та нижчими за статусом знатними сімействами були різними, у кожному закутку континенту зберігаючи свою специфіку. Утім, часто номінальним або фактичним розпорядником підконтрольних династії земель (найціннішої середньовічної валюти) залишався якраз представник керівної династії. Його вплив міг обмежуватися знаттю або ні, але не вінценосні нобілі мусли визнавати над собою якусь одноосібну владу. А якщо якусь не визнавали, то шукали таку, яку б визнавали і яка б задовольняла їхні інтереси. «Безхозної» з династичної точки зору землі на континенті не мало бути. Такою була природа середньовічного політичного управління, знову ж таки повторюся: зі своїми особливостями у різних куточках Європи.

Галицька земля (а це історичний термін!) не становила винятку. Спершу вона належала київським володарям, не поділеним на різні відгалуження, а від кінця XI ст., як уже зазначалося, сюди прийшли кілька князів (Рюрик, Володар і Василько), відомих із часом в історичній літературі як Ростиславовичі, які хоча самі себе так не називали, усе ж чітко розуміли свою династичну (родову) належність. Ми не знаємо докладних, достеменних обрисів їхніх первісних володінь, але в термінологічному сенсі це була «державна» (історичний термін!) певної династії. Мусимо, відтак, вжити їхне

історіографічне означення — Ростиславовичі. Підконтрольні цій сім'ї терени постійно змінювалися, але поняття «держава» залишалося сталим, не важливо, де й скільки знаті на місцях визнавало владу князів. Навіть якби їхні повноваження зводилися лише до Галича-міста, це б була «держава Ростиславовичів», як у середині XV ст. «Римська імперія» зводилася лише до столиці — міста Константинополя з кількома околицями. Але це була імперія, незважливо згодом названа Візантійською, а далі саме під таким означенням прийнята (абсолютно некоректно) вченими XVIII ст.

Після смерті останнього представника династії Ростиславовичів галицький стол посів волинський князь Роман, який (як самі для себе встановили науковці) започаткував нову династію, названу потім Романовичами. Якими б не були кордони цієї «держави», коли нею від імені малолітніх синів Данила й Василька управляли їхня мати, вірні й невірні бояри, великі воеводи й інші заможні особи, саме поняття чи, радше, процес, «держава» нікуди не ділася, аж доки останній представник династії не відійшов у вічність. Якщо ж старший син князя Романа 1240 р. зумів посадити свого урядника у Києві, то термінологічно «держава Романовичів» звучить коректніше за «Галицько-Волинську державу», і при цьому «українське тло» чи «український контекст» нашої історії від такої, на наш погляд, вартісної зміни аж ніяк не страждає. Після коронування ж Данила Романовича наприкінці 1253 р. й успадкування західного типу титулатури його «державу» стали називати простіше. «Держава Романовичів» нікуди не поділася, але отримала офіційне легітимне історичне найменування — «королівство Русі», межі якого також постійно змінювалися, часто виходячи далеко за межі історичних Галицької чи Волинської земель.

Держава Романовичів (1238—1340)

Станом на середину 30-х років XIII ст. протистояння кількох центральноевропейських династій за право контролювати місто Галич, а разом з тим — торговельний шлях Дністром та Прутом, увійшло в завершальну стадію. Головними претендентами на це залишалися

волинські князі Данило й Василько Романовичі — сильні та впливовіші за інших (на той момент ще живих) родичів волинського відгалуження велетенської родини Рюриковичів. Вони у своїх домаганнях спиралися на різні аргументи, зокрема на батьківську традицію Романа Мстиславовича і його нетривале кількарічне, але дуже епатажне перебування в Галицькій землі та контроль її столиці, своє напівгрецьке коріння по матері (можливо, представниці імператорського роду) та далеко не постійну, але все ж підтримку серед частини галицької знаті.

Іншими силами, які намагалися вибити Романовичів із прикарпатських земель, залишалися чернігівські князі з династії Ольговичів — також Рюриковичі за спільним предком для більшості тогочасних руських володарів. Чернігів, як могутній церковний і політичний центр, давній суперник Києва за право залишатися серцем країни, мав усі шанси утримати своїх князів навіть на такій віддаленій території, як Галич. Від XII ст. стара галицька династія Ростиславовичів породичалася з Ольговичами, князі часто їздили один до одного з відвідинами, брали участь у спільних військових кампаніях, розглядаючи київських і волинських своїх «братів» радше як конкурентів, ніж союзників. Хоча в різних політичних обставинах все виглядало по-різному. Через тісні зв'язки з чернігівським керівним домом до Галицької землі потрапляли й кочові впливи. Тут оселилися не тільки жінки віноченосного походження, віддані за Ростиславовичів, але й почет, дрібна знать, вільні колоністи. Сформувалася дуже різноетнічна громада земського нобілітету, що підтримувала з Ольговичами постійний зв'язок, часто лобюючи їхні інтереси в боротьбі за Галич у першій половині XIII ст. На початку того ж століття кільком князям із цієї родини (Володимирові, Романові та Святославу Ігоревичам) вдалося на короткий час посісти не тільки галицький стол, а й волинський у місті Володимирі. Деякі з них були схоплені та страчені в результаті колосального за масштабами боярського незадоволення 1210/1211 р., підтриманого угорськими військами, в обозі яких король Андрій II посадовив свого ставленика на Галич — малолітнього Данила Романовича. На середину 30-х років XIII ст. з-поміж чернігівських князів зі своїми чіткими претензіями до Галича виступали Михайло Всеволодович та його син Ростислав.

Втім, Галицька земля й Галич не залишалися осторонь інтересів сусідніх західних володарів, серед яких право контролю над цими землями від 1205 р. мав угорський король. Угорщина, як найбільший сусід Рюриковичів за Карпатами, представник латинської традиції, в якій династія Арпадів усе ж визнавала над собою сюзеренітет римського папи, тяжіла до розширення впливів на дністровський торговий шлях та можливість поступово, плавно інтегрувати ці землі до своїх володінь. Причин на те було чимало. Але вирішальну роль відіграла несподівана загибель 19 червня 1205 р. сповненого сил і енергії князя Романа Мстиславовича, яка всіх його друзів і ворогів заскочила зненацька. Вдова загиблого, будучи родичкою короля Андрія II, у серпні 1205 р. віддала йому всі права не тільки опіки над своїми малолітніми дітьми, а й титулярні підстави розпочати поступове прилучення цих земель до свого королівства. Андрій II уперше з усіх своїх попередників почав уживати титул «короля Галичини й Володимирії» (*Galitiae Lodomeriaeque Rex*). Звісно, що галицька знать, тісно пов'язана з угорськими вельможами родинними стосунками, підтримувала короля, бо прагнула відчутти на собі дію вольностей, прописаних у 1222 та 1231 рр. у так званих «Золотих буллах» Андрія II — знаменитих привілеях, які урізали впливи короля у деяких аспектах життя країни. Кожен із наступників Андрія II зобов'язувався підтримувати ці вольності під час свого правління. Боярам Галича руські князі таких привілеїв не тільки не давали, а й не обіцяли.

Останнім, хоч і не надто сильним учасником цього протистояння (радше у фарватері політики Арпадів), залишалися краківсько-сандомирські князі з династії П'ястів — суперники своїх мазовецьких родичів, які тяжіли до Романовичів, часто підтримуючи останніх у військових походах особливо проти литовців, ятвягів, прусів тощо. За життя Лешка Білого, загиблого за трагічних обставин на князівському з'їзді в Гансаві 1227 р., вдалося опанувати частину волинських і навіть галицьких територій після знаменитої зустрічі князя з королем Андрієм II на Спішу у вересні 1214 р.. Але систематичне перекроювання меж впливу сильнішими за Лешка володарями позбавило його участі в цій складній грі. З його смертю, яка також стала несподіванкою для всіх сусідів, а насамперед — дружини Гримислави та її оточення, така активність у галицькій і волинській

політиці істотно послабилася. Поки підростав син Болеслав, названий згодом Сором'язливим, мати лише спостерігала, як між собою змагаються за право контролю над порубіжними руськими землями інші. Але, досягши повноліття, син Лешка Білого повернув ненадовго втрачений інтерес.

1234—1238 рр. стали проміжним етапом у протистоянні за Галич і Галицьку землю, ослаблену майже 30-річними регулярними війнами, набігами кочівників-союзників тих чи інших сил. Така динаміка значно перешкождала нормальному функціонуванню торгівлі, підривала людський ресурс, адже чоловіки, вільні за своїм статусом, мусили боронити сім'ї, землю, майно й часто гинули, а нове молоде покоління майже 30-тисячного за кількістю мешканців поліса не встигало відновити сили. Тимчасовий прихід до Галича Данила Романовича навесні 1234 р. не розв'язав жодної проблеми. У столиці після кількомісячної облоги помер угорський герцог Андрій, але переможцям не дозволили тут закріпитися. У місті добре знали родину Романовичів, пам'ять про доволі деспотичного батька жила й міцно трималася в головах ще впливової знаті. Невдовзі волинський князь, укотре відчуваючи несприйняття і, можливо, навіть загрозу життю, покинув місто, а його змінили чернігівські володарі — одні з кількох законних претендентів. Але й їхнє господарювання, яке хоч і проходило відносно спокійніше, не принесло миру.

Князь Данило з братом усіляко, часто не добираючи методів, намагалися відсторонити від влади в такому бажаному Галичі своїх конкурентів і 1238 р. таки змогли це зробити. Для самого міста, його громади, іншоетнічних груп це не стало чимось екстраординарним. Встановлення корогви волинського володаря на Німецьких воротах, можливо, означало, що німецька купецька гільдія не суперечила тому, та це аж ніяк не стосувалося усіх мешканців великого міста. Ставлення більшості містян до знайомого їм князя було традиційним. Столиця майбутнього королівства Русі, отже, мусила переїхати до іншого центру, який щойно починав вибудовуватися на півночі волинських земель. Це був Холм. Захоплення ж Галича для Романовичів виглядало чимось більше схожим на моральну сатисфакцію, ніж на спробу укріпитися тут за рахунок недостатньої гру-

пи місцевої знаті, якій імпонувала одноосібна, сильна, з елементами деспотизму східного типу князівська влада.

Волинські князі, особливо Данило, якнайкраще описаний літописами (порівняно з іншими Рюриковичами), упродовж свого життя всіляко демонстрували належність до вищого рангу руських володарів. Це проявлялося у всьому: поведінці, житті двору, нарешті — будівництві власної столиці, обладнаній за передовими на той час архітектурними смаками католицької Європи. Будівничі приїжджали звідусіль, що врешті перетворило Холм на «перлину» в короні майбутнього короля Русі.

Наприкінці 30-х років XIII ст. Романовичі таки зуміли підпорядкувати собі терени колишнього батьківського спадку й навіть суттєво розширити їх. Князів Данила й Василька визнали сюзеренами їхні найближчі волинські (й не тільки волинські) родичі. Ті ж, хто не погоджувався з методами укріплення Романовичами влади, дивним чином у певний момент просто зникали зі сторінок літописання, і про їхню долю (як-от двоюрідного брата Олександра Всеволодовича) ми можемо хіба що здогадуватися. Стосунки із західними сусідами також були близькими до ідеалу. Новий угорський король, син Андрія II, Бела IV «за замовчуванням» і традицією, сформованою ще на початку XIII ст., вважав волинських братів, зокрема старшого з них, своїми васалами — більш чи менш формальними. Інакше дуже важко зрозуміти, чому руський князь, який усе своє дитинство виховувався при угорському дворі у відповідних культурних традиціях, погодився на коронаційних урочистостях нового представника династії Арпадів у жовтні 1235 р. крокувати поруч з його осідланим конем (символічна маршальська служба — ознака підданства), так само як і рідний молодший брат Бели — Коломан, титулярний галицький король, який ніс під час інтронізації меч.

Стосунки з династією П'ястів виглядали, може, й не такими спокійними, та все ж Романовичі добре вміли маніпулювати й спекулювати на непростих стосунках двох відгалужень цієї родини — краківсько-сандомирських і мазовецьких володарів, досягаючи своїх цілей. Волинські князі частіше підтримували останніх у різноманітних дипломатичних і військових конфліктах (здебільшого проти нехристиянських народів Прибалтики, але й у суперництві

за краківський стол також), родичалися з ними, натомість перервали стару традицію матримоніальних зв'язків з іншими польськими очільниками. Від середини XIII ст. Мазовія поступово потрапляє у сферу впливу майбутніх королів Русі.

Дійсно непростими, на перший погляд, залишалися хіба що відносини з іншими Рюриковичами, почасти ворогами, почасти союзниками, з-поза родини Романовичів. Прикрими випадковостями виглядали спроби побити чернігівських родичів на їхній ж території, увінчані 1238 р. поразкою Данилового війська. Так само напруженими були й відносини з турово-пінськими князями, особливо з племенами ятвягів та литовців, котрі від XII — початку XIII ст. часто турбували володіння Романовичів грабіжницькими нападами.

Прибалтійські племена, добре відомі з джерел від X—XI ст., постійно залишалися у сфері інтересів Рюриковичів, зокрема тих родин, кордони земель яких сягали теренів Ятвягії, Жемайтії, Аукшайтії та Пруссії. Волинські князі, інтенсивно розширюючи свої володіння у північному напрямі, де найбільш привабливим для них залишався контроль над містом Дорогочин — центром транзитної торгівлі, стикалися з опором як мазовецьких князів, так і інших впливових сил. Таким від кінця 20-х років XIII ст. став Тевтонський орден, який переїхав до прикордонних із Пруссією теренів із Трансільванії. Загалом діяльність лицарських орденів у перспективній для християнізації язичницькій прибалтійській території одразу вражала активністю. Сюди хлинули головорізи й авантюристи з усієї Західної Європи, маючи намір не тільки нести слово Христове, але й пожитися за рахунок земель, багатих на бурштинові поклади та інші цінності. Одним з таких був Добжинський орден («філія» ордену тамплієрів).

Кілька десятків лицарів, занотованих у актовому матеріалі польського та пруського походження, отримали шанс закріпитися в Дорогочині. Вони розпочали тут будівельні роботи, облаштували побут, але несподівано через рік, навесні 1238 р., під стіни міста підступила численна армія Данила Романовича, який ішов на війну з ятвягами. Звісно, що протистояти такій силі не було змоги, й лицарі склали зброю. Місто, а разом з ним і податки від торгівлі та транзитний шлях течією Західного Бугу, опинилося під контролем волинського володаря.

Всю, на перший погляд, ідилію та наслідки умиротворення Романовичами своєї землі й заволодіння сусідніми змінив прихід нового, найстрашнішого ворога — війська монгольських ханів на чолі з онуком Чингізхана Батием. Данило мав досвід бойового зіткнення з цими силами під час битви на річці Калка наприкінці травня 1223 р., дістав поранення, але вперше виявив свої вояцькі здібності. Які висновки були зроблені ним після поразки й фізичного знищення чималої кількості руських князів, сказати важко через молодий вік князя. Він бився з номадами в перших рядах, потім заледве врятувався і після повернення додому, вочевидь, заліковував рани на грудях, отримані від ворожого списа. Його тесть Мстислав Мстиславович, якого звинувачували в цій катастрофічній невдачі, зазнав набагато більших втрат. Він позбувся впливу на галицьке боярство й під тиском намовлянь та обговорень, можливої загрози життю для себе та родини 1227 р. покинув місто, виїхавши до прикордонного з половецьким степом Пониззя. Смерть київського, чернігівського та багатьох дрібніших руських володарів на полі бою біля Калки певним чином зіграли на руку Романовичам. Але про повернення кочівників, які, перемігши супротивника, розвернули свої загони на схід, очевидно, ніхто не підозрював.

Загроза стала реальнішою у середині 30-х років XIII ст., коли до володінь Романовичів поступово почали прибувати втікачі з розорених монголами приволзьких теренів. Занепокоєння продовженням військової активності номадів висловлювали й місіонери католицьких чернечих орденів, які час від часу відвідували прикордонні з руськими землями степові володіння, отримуючи різну інформацію. Звісно, що при дворі Данила в місті Володимирі, Луцьку чи Холмі про це знали. Очевиднішими стали виклики, коли Романовичі довідалися про захоплення Батием узимку 1236 — навесні 1237 р. міст Залісся: Рязані, Коломни, Володимира-на-Клязьмі, Москви тощо. Хвиля втікачів-переселенців звідти на захід значно зросла. Але Данило Романович вирішував інші завдання. Так, йому вдалося до 1240 р. опанувати Київ — своєрідний сакральний та інвеститурний центр-символ для родини Рюриковичів, знамениту столицю, вже не раз до того пограбовану, але за яку кожне з відгалужень цієї династії вело непросту, почасти відчайдушну боротьбу чи інтриги

з метою посісти стол. На той момент волинський сюзерен не мав конкурентів. Він перебував у розквіті сил і енергії, мав прекрасний військовий та дипломатичний хист, а тому право князя на стару столицю ніхто не піддавав сумніву, тим паче, що його батько також свого часу вважався й князем київським.

Залишаючись спокійним за кордони своїх володінь, у вересні 1240 р. князь Данило приїхав просити сусіда Белу IV віддати одну з його доньок заміж за свого сина Льва. Той, звісно, відмовився, бо не міг погодитися на відвертий мезальянс. Волинський князь при дворі Арпадів трактувався як нижчий за статусом. Отримавши «гарбуза», старший Романович не поспішав покидати межі Угорського королівства. Мотиви більш ніж дивні, якщо усвідомити, що термін його перебування за межами отчинних земель у момент найбільшого за багато десятиліть випробування сягнув майже півроку!

На той час монголи вже щільно оточили Київ, а Чернігів і Переяслав з усіма храмами й святинями перетворили на попелища та згарища. Наступними були міста Волинської й Галицької землі, частину з яких точно брали штурмом, частина ж уціліла з невідомих причин. Враховуючи, що серед військ Чингізидів у Європі під час буремних 1241—1242 років згадувалися й якісь руські (так було напередодні битви з угорськими силами 11 квітня 1241 р. на річці Шайо), певне, представники знаті ще на момент переходу номадів через землі Рюрикovichів просто погодилися долучитися до них ціною збереження своїх маєтків, життя родин тощо. Не виключено, що й сам Данило Романович намагався укласти з кочівниками ще до взяття ними Києва якусь угоду про його принаймні князівський нейтралітет. Дуже туманні, досі не до кінця з'ясовані пізньосередньовічні літописи, передусім північного походження, опосередковано на це натякають. Оповідь стосується якоїсь незрозумілої зустрічі волинського та кількох інших руських володарів із монгольським вельможею (можливо, Мунке). Історикам ще слід дати оцінку цим повідомленням. Втім, старший Романович цілком міг вирушати до Угорщини, сподіваючись, що монгольська загроза його обмине. На що розраховував князь, важко здогадатися, але його особистий літописець, який нам залишив доволі повний, хоча й не менш заідеалізований портрет свого «роботодавця», про чималу кількість справ князя відверто змовчав.

Серед уцілілих від татарських погромів, певне, був і Галич. На сьогодні ми не маємо вичерпних археологічних та писемних підтверджень його взяття. Зникнення міста зі сторінок джерел на короткий час монгольського маршу до Європи породжує чимало спекуляцій на тему, що ж відбувалося 1241 р. в місті, яке не сприймало Романовичів. Можна лише здогадуватися, але слід урахувати принаймні два відомі факти: уціліли два на той час уже збудовані храми Галича — Успенський собор (споруджений і освячений у середині XII ст.) та церква святого Пантелеймона (пам'ятка романського архітектурного стилю кінця XII ст.). Випадки ж руйнування монголами храмів у інших містах добре задокументовані. Це ставалося зі зрозумілих причин, адже саме там мешканці знаходили останні прихисток, саме там стояла остання лінія оборони, саме звідти могли вести потаємні підземні ходи, якими люди та свійські тварини намагалися перейти в безпечне місце. Галицькі храми така доля оминула.

До Західної Європи ринула маса населення, ще більша, ніж це було наприкінці 30-х років XIII ст. Люди втікали від лютого ворога й часто зупинялися в дуже віддалених від первісної домівки землях: Богемії, Саксонії, можливо й далі. Кількість таких «вимушених» переселенців важко встановити, бо втікали всі: від князівських родин до простолюду. Серед таких була й сім'я колишнього київського, чернігівського й галицького володаря Михайла Всеволодовича. Його супровід виглядав вражаюче. Це був не лише особистий почет, який мав охороняти дітей і онуків, але й, мабуть, князівська дружина, навантажений обоз. Поневіряння цієї численної групи осіб більш ніж промовисті. Вони після спалення столичного Чернігова намагалися знайти собі притулок на Волині (в Луцьку), у Галицькій землі (Коломийська волость), в Угорському королівстві (батько-князь сватав свого сина Ростислава Михайловича за доньку Бели IV і так само, як і Данило Романович, за першим разом дістав «гарбуза»), та навіть прикордонній із німецькими землями Сілезії. Саме тут, під містом Сілезька Середа, за трагічних обставин містяни сприйняли обоз князя за передовий татарський загін, напали на нього, пограбували та вбили онуку Михайла Всеволодовича, що додало йому не тільки сивого волосся, а й укотре підкреслило складне становище,

в яке потрапили всі мешканці Русі — від старого до малого, від князя до холопа.

Військовий похід монголів до «вечірніх країн», певне, продовжувався б, незважаючи на втрати під час переходу через руські землі. За Карпатами можна було поповнити лави військ не лише за рахунок лояльних до нової сили місцевих вельмож та їхніх військ. Історична Паннонія віддавна залишалася своєрідним серцем Азії в Європі, останнім відтинком Великого Степу, де можна було перепочити та продовжувати рухатись далі. Але в столиці держави Чингізидів, далекому Каракорумі, несподівано помер каан Угедей, а в нових виборах мусили брати участь усі найближчі претенденти на вакантний стол, проте частина з них якраз була в поході на чолі з Батием. Треба було негайно повертатися. Така зміна сил не дозволяла очільникам кампанії та радникам молодого онука Чингізхана розраховувати на успіх у зіткненнях із сильними військами німецького імператора на лісистих теренах за Ельбою та Одрою, тим паче на підході до Альп. Спустошивши землі Сербії, Болгарії, Боснії, номади відкочували до Причорномор'я, паралельно розіславши сторожові загони в пошуках ще не впокорених князів, зокрема й Данила Романовича. Долаючи сотні кілометрів, кочівники ризикали в пошуках князя, часто під'їжджаючи мало не до кордонів Литви. Знайти його, втім, не вдалося.

Волинський володар уцілів, перебуваючи разом зі старшим сином в Угорщині. Саме тут він перечекав найгірше. А коли монголи зайшли до володінь Арпадів, втік до Мазовії, де на той момент було безпечніше. Перечекавши деякий час там, кавалькада Данила Романовича заїхала до отчинних земель, де побачила жакливу картину: спалені села й міста, смердючі трупи в церквах, неприйняття князя вельможами, частина з яких стала держателями міст і містечок без його дозволу, але, вочевидь, цілком справедливо, з огляду на відсутність сюзерена у важкий для країни час. Була й загроза життю князя, на якого полювали монгольські роз'їзди. Його не пускали додому, принижували на зустрічах, а тому, відчуваючи своєрідне дежавю, той розпочав повторне збирання своїх земель, укотре демонструючи своєю несамовитою енергією та силою волі, хто в домі господар.

Важко сказати, за рахунок яких коштів уже не юний князь зміг за короткий час, до 1245 р., відновити статус-кво. Першим завдан-

ням, яке стояло перед ним, було унормування стосунків із кочівниками. Спершу Данило десь близько 1242—1243 рр. був змушений перед двома монгольськими темниками Манмааном і Балаа принаймні формально визнати зверхність Батия над Волинською землею. Такий плацдарм дозволяв йому спокійно збирати інші землі, зокрема Галицькі, багаті на соляні запаси — універсальну валюту середньовіччя. Втім, тут головні центри перебрали до себе вельможні бояри, тісно пов'язані стосунками із сусідніми угорськими нобілями й навіть королівським двором, при якому мали помітний вплив. З іншого боку, лихоліття війни вкотре поставило під сумнів легітимність претензій Романовичів щодо Галича. Такими ж претендентами залишалися чернігівські князі, з яких Ростислав Михайлович з другої спроби все ж таки отримав руку королівської доньки Анни, а разом із тим — титул галицького князя (*Galitiae Dux*) та тестеву всебічну підтримку в питанні реваншу на галицькому театрі політичних і військових дій. Оскільки сестру Анни — Кінгу — засватали за краківського князя Болеслава Сором'язливого, який на початку 40-х років XIII ст. досяг повноліття, Ростислав міг спокійно розраховувати й на додаткову підтримку. У Галичі князем воліли бачити саме його, а не Романовичів. Тут навіть місцевий єпископ Артемій твердо стояв на прочернігівській позиції.

Але Данило Романович, вихований в угорській і латинській традиціях (подібно до його сучасника імператора Фрідріха II Штауфена), виявив неймовірний талант дипломата й воєначальника. Він легко розправився з усіма супротивниками з-поміж бояр, поступово підпорядкував собі низку прикордонних галицьких земель та розпочав підготовку до відкритої сутички з племінником Ростиславом. За всім цим спостерігали татари. Від того, хто стане переможцем, залежала доля цілого регіону з кількома країнами.

Ситуацію розв'язали класичним для епохи способом — битвою у відкритому полі неподалік від міста Ярослав. Звідки суперники взяли ресурси й сили для грандіозної (якщо вірити літописцеві та кільком уривчастим повідомленням іноземного походження) битви, сказати важко. Ростислава Михайловича підтримали його угорські родичі, які не заборонили йому набрати військо для походу до Галицької землі. До складу армії входило чимало уцілілих після татарських

погромів вельмож, родичів галицьких бояр. Серед них — бан Філя (або Фільній), який уже раніше, 20 років тому, воював під Галичем, навіть потрапив до руського полону, але за допомогою одного з місцевих бояр Жирослава втік звідти. Його родина та родина боярина Судислава, власника маєтностей як у Галицькій землі, так і у володіннях Арпадів, перебували в кровних зв'язках. Чернігівському претендентові допомагали загоони, віддані сестрі його дружини — Кінги. Більше того, на момент, коли доля Галича мала вкотре вирішитися, король Бела IV та на той час жива ще титулярна галицька королева Соломія (її чоловік, галицький король Коломан, зазнавши тяжкого поранення у битві на ріці Шайо, помер за кілька місяців поблизу хорватського містечка Чазма, де й був похований) улітку 1245 р. перебували в прикордонних з володіннями Романовичів землях, очікуючи позитивного результату. Розв'язання суперечки на користь князя Ростислава дозволяло всім урочисто зустрітися в зайнятому Галичі.

Проте Романовичі також не пасли задніх. До їхніх союзників уже під Ярославом входили окремі половецькі загоони, які, вочевидь, після приходу монголів перейшли до волинських князів на службу. Очікувалася значна допомога й із Мазовії та Литви.

Ростислав, якому на час битви було вже за двадцять, вирішив влаштувати перед стінами обложеного Ярослава лицарський турнір — він їх, очевидно, полюбляв, бо був чудовим вершником і бійцем. Але в сутичці з сандомирським вельможею Воршем він не витримався у сідлі, впав та вибив плече. Із цією травмою наступного дня він пішов у бій проти свого рідного дядька. Попри особисту хоробрість, сили, керовані ним на полі бою, не змогли здобути перевагу. Крок за кроком війська Романовичів відтіснили та змусили втікати угорсько-польські підрозділи, чимало іноземних вельмож потрапили в полон та були страчені в пориві люті. Серед убитих полонених виявився і Філя, якого заколов особисто Данило Романович, розірвавши перед тим його корогву. Полонених на полі бою вбивали й з угорського боку. Ростислав Михайлович особисто був свідком таких езекуцій, що суперечило всім відомим на той час кодексам лицарської честі. Але ціна питання була надто високою, тому з лицарською мораллю жодна зі сторін не рахувалася.

Королівський зять сам ледве уник полону, бо у вирі бою опинився на землі й, мабуть, був би затоптаний кіньми або схоплений ворогом, якби не вчасно надана магістром Лаврентієм допомога. Угорський нобіль віддав князеві свого коня і цим урятував його життя.

Данило Романович святкував повну перемогу. Його брат Василько фактично добив польські сили, а дружинники почали поділ трофеїв. Взятих у полон князі доправили до Холма, де ті, ймовірно, взяли участь у будівництві нової столиці. Але перемога виявилася «Пірровою», бо татарський чамбул, який уважно стежив за перебігом подій під стінами Ярослава, одразу прислав послів із вимогою «віддай Галич». Що це означало на практиці? Якщо кілька років тому Данило та Василько Романовичі визнали монгольський сюзеренітет над Волинню, хай тоді ще в прихованій, завуальованій, не до кінця зрозумій формі, то тепер поступитися слід було й Галичем, доля якого після Ярославської битви була зрозумілою. Він знову опинявся в руках волинських володарів. «Віддай Галич» звучало й з іншим підтекстом. Данилові, як старшому з братів, варто було з'їздити на поклін до свого нового сюзерена — хана Батия. Не всі з Рюриковичів, які на той час відвідали ставку онука Чингізхана, повернулися живими, і при дворі Романовичів це добре знали.

Їхній родич та давній супротивник Михайло Всеволодович, не отримавши від одруженого й оселеного в Угорщині сина Ростислава притулку, змушений був виїхати до Батия, просячи уділу в Руській землі. Але ж якби лише цим проханням обмежувалася зустріч! Від князя вимагали поклонитися язичницьким символам кочівників, узяти участь у їхніх релігійних ритуальних практиках, на що той не погодився, прийнявши мученицьку смерть. Схожа доля спіткала й інших вінценосних володарів, з яких чимало полягло ще на полях битв із номадами наприкінці 30 — на початку 40-х років XIII ст.

Данило прийняв виклик і з'їздив до Батия, дуже хвилюючись за своє життя. Чи не вперше літописець відзначав живі сльози князя, сльози страху та приниження. «Зліша від зла честь татарська», — говорить він, розуміючи, що старшого Романовича зустріли відповідно до князівського статусу, але наслідки були сумні. Волинський володар отримав ярлик на правління Волинською і Галицькою землею, не набув Києва, де-факто визнавши себе цього

разу васалом Чингізидів. Володіння братів «моніторили» татарські баскаки, а самі вони були змушені тепер шукати виходу з дуже складної ситуації.

Але такий вихід знайшовся. Візит Данила Романовича не залишився поза увагою добряче наляканих ще на початку 40-х років сусідніх католицьких володарів, особливо угорського короля. Той розумів, у яку «кабалу» потрапив його давній суперник і до яких наслідків це може призвести щодо самої Угорщини. Ще одного спільного монголо-руського походу до Європи найближчим часом країна б не витримала. А інакше й не могло бути, бо новий статус Романовичів зобов'язував їх надавати в розпорядження Чингізидів свої війська в разі потреби.

Бела IV, який за все своє життя не виграв жодної битви, все ж ушанований угорцями XIX—XX ст. гідною пам'яттю і занесений до сонму історичних героїв насамперед завдяки геніальному дипломатичному хисту. Народивши більше доньок, ніж синів, він уміло використовував насамперед перших у своїх політичних цілях. Довго не чекаючи, король сам запропонував одружити Данилового сина Льва зі своєю дочкою Констанцією, на що руський князь ще кілька років тому не міг і сподіватися. Таке одруження було для Арпадів не вигідним, але для безпеки їхніх володінь — вкрай важливим. Бела тепер мав свої «вуха» при дворі Романовичів і добре знав про всі обговорювані там справи. А серед справ було можливе інтенсивне налагодження стосунків із папським столом.

У будь-якому разі Данило Романович чудово розумів, які на той момент цінності були для нього та його сім'ї важливішими. Однозначно це не були кочові традиції, оперті на засади східної деспотії, в системі якої він, самодостатній руський володар — потужніший від будь-яких інших, був по суті ніким. У Європі ж про нього знали. Його родичі по материнській лінії, попри захоплення у квітні 1204 р. Константинополя хрестоносцями, все ж таки мешкали в Австрії, Німеччині, Угорщині, Польщі. Батько князя Данила по материнській лінії був напівполяком, неодноразово відвідував німецькі герцогства, давав місцевим західним монастирям кошти на розвиток, всіляко підтримував західну культуру. Сам волинський володар у дитинстві сповна відчув ефект західного виховання, і воно не було

для нього чужим, на відміну від того, що крив у собі постійно підозрливий монгольський правитель.

Брати чітко усвідомлювали, що в Європі співіснує певний дуалізм влади, де претензії на світське верховенство однаково успішно висувають лише дві особи: римський папа й німецький імператор. Лише вони володіють правом підвищити або понизити будь-кого з католицьких володарів, накласти покарання, усунути від влади тощо. Право надання королівської корони після падіння Константинополя й подрібнення колишніх імперських земель між кількома вінченосними, але вже доволі слабкими родинами, тепер зберігали також лише ці дві особи. Статус руського князя, попри його самодостатність і впливовість, багатство та гонор, для світу латинської культури в більшості випадків був нижчим від статусу короля — суверена своїх земель із відповідними титульними традиціями й честю. Носії такої традиції добре знали, чого коштує титул і яку таємну силу він має. Лише на прикладі угорських королів Бели III, Андрія II, герцога Коломана (галицького короля) та його дружини галицької королеви Соломії, галицького князя Андрія (померлого в Галичі навесні 1234 р.), галицького князя Ростислава Михайловича та його дружини, галицької княгині Анни, а також багатьох інших наступників, які успадкували перелічені титули, Романовичі добре переконалися, як важко боротися з легітимними правами на, здавалося б, твої землі, визнаними римським папою та іншими католицькими сусідами.

Тому пропозицію Бели IV про одруження дітей та його посередництво в діалозі з тогочасним понтифіком Інокентієм IV князь Данило сприйняв схвально. Льва й Констанцію одружили у фортеці міста Зволена, а папські легати почали систематично відвідувати двір руських володарів. Головну роль у переговорному процесі другої половини 40 — початку 50-х років XIII ст., який мав завершитися коронуванням старшого Романовича й підпорядкуванням церковних й монастирських інституцій папству, відігравали ченці орденів францисканців і домініканців, які якнайкраще підходили для таких завдань, були добрими, кваліфікованими теологами й богословами та непогано проповідували. Ефект від системних перемовин із позитивно налаштованим до руської справи Інокентія IV виявився негайним. Головна умова, якої домагалися Романовичі, — збереження

грецького обряду (*ritus orthodoxi*), не викликала заперечень. Міста, до яких знову після татарських лихоліть поверталось життя, заселялися вихідцями й із заходу — німцями, угорцями, поляками, євреями. Частина з них залишалася адептами католицької традиції, а тому вимагала своїх храмів, священників, цвинтарів тощо. Унія виглядала абсолютно реальною і поступово втілювалася в життя.

Королівство Русі

Вінцем церковного об'єднання мала стати особиста воля Данила визнати зверхність папи. Мабуть, часті «стрибки» князя з одного підпорядкування до іншого (хай іноді й формального) вже добре набридли йому, але іншого виходу не було. За своє життя він устиг побувати «у тіні» спершу угорського короля Андрія II, потім — тестя Мстислава Мстиславовича, зрештою підпорядковані йому волинські землі деякий час перебували під патронатом Лешка Білого, потім старший Романович не мав іншого виходу, окрім як узяти участь у коронуванні Бели IV, нарешті — візит до Батия. Дійсно було вже цього забагато. У випадку ж згоди на коронування папа «відкривав йому двері» до християнізації язичників Прибалтики, де на його підтримку жваво погодилися б усі католицькі сусіди, а особливо — Німецький орден. Але найголовніше — понтифік обіцяв вплинути на лицарство й духовенство західноєвропейських країн та організувати хрестовий похід проти монголів, у якому так мав потребу руський князь. Усі інші приниження він готовий був стерпіти, тільки не знамениту «татарську честь», якою його вшанували при дворі Батия. А вмирати йому ще не хотілося — планів було чимало. Один із найголовніших планів на початку 50-х років XIII ст. — посадити на австрійському столі свого сина Романа, в чому також був зацікавлений Бела IV.

Така, здавалося б, фантастична ідея (бо де Волинська земля, а де Австрійське герцогство) виникла зненацька. У середині червня 1246 р. в битві на річці Лейта, ймовірно, від руки особисто Ростислава Михайловича загинув останній чоловічий представник роду Бабенбергів, який від X ст. посідав стол у Відні, — Фрідріх Сварли-

вий. Інші претенденти, які воліли посісти *sede vacante*, могли зробити це лише «за кужелем», узявши заміж котрусь із родичок убитого. Романа Даниловича одразу не розглядали серед таких, хоча він мав на те відповідні права, визнані зокрема й Арпадами. Натомість для Бели IV відкрилася чудова можливість для сатисфакції з колись таким настирливим і небезпечним сусідом. Король розпочав протистояння за віденський стол. Його суперником виявився чеський володар, молодий Пшемисл II Оттокар. На якомусь етапі Бела прихилив на свій бік до протистояння Данила Романовича, який, хоч і хворів, проте погодився підтримати свата.

Гарантією союзницьких стосунків сторін мало стати одруження Гертруди Бабенберг зі спеціально для цього екстраординарного випадку розлученим із половецькою князівною Романом Даниловичем. Шлюб відбувся. Втім, кардинально змінити хід австрійської історії не вдалося. Війська чеського короля оточили столицю і блокували князя Романа зі своєю дружиною у передмісті Відня — Гімбергу. Щільність облоги була такою, що в місті почався голод. На підмогу Бела IV терміново організував похід, у якому взяли участь руські, польські й половецькі сили. Завдання особисто Данила Романовича та його польських і сілезьких союзників передбачало стримати сили Пшемисла II Оттокара в Моравії з метою послаблення блокади Відня.

Дійсно, для масштабів діяльності Рюриковичів ця кампанія виглядала вражаюче, і літописець, який супроводжував свого сюзерена, мав докладно описати всі того звиятиги, навіть якщо їх було мало або й взагалі не було. На перший погляд здається, що волинські війська пронеслися володіннями чеського короля, неначе свого часу загони Аттіли, спустошуючи все на своєму шляху, захоплюючи міста і бранців. Але якщо порівняти із сучасними чеськими й австрійськими аналами та хроніками, ситуація виглядала дещо інакше. Насамперед угорсько-польсько-руські сили не досягли мети. Відень продовжував перебувати в облозі, а міста Моравії чинили запеклий опір. Данило Романович почувався дедалі гірше, а тому й керувати операціями під час взяття твердинь істотно не міг. Його старший син Лев, який командував іншими загонами, також не домогся відчутних результатів. Руські князі мусили відступити, а в цей час Бела IV

вже вів перемовини із Пшемислом II про розв'язання конфлікту дипломатичним шляхом.

Молодий австрійський герцог наприкінці 1253 р., не одержавши підтримки батька, покинув свою вагітну дружину й переїхав на Русь. Можливо, він встиг на коронування Данила Романовича, яке стало чи не найрезультативнішим ефектом такої суперечливої «чеської кампанії».

Повернення волинського князя через Краків дало змогу ще раз переговорити про деталі коронації зі спеціальним папським легатом Оппізо з Меццано, який саме в цей час вивчав справу беатифікації та канонізації краківського єпископа другої половини XI ст. Станіслава. Перекоаний у доцільності прийняття королівського вінця, Данило Романович відбув до Дорогочина й у присутності вельмож, духовництва, за підтримки на той час ще живої матері був помазаний на королівство — *Regnum Russiae*. Можливо, це відбулося за традицією, прийнятою на Заході — у день Різдва Господнього.

Поспішність та географічна віддаленість такого вчистого заходу певним чином пояснювалася відносно недавнім (1251 р.) коронуванням литовського князя Міндовга — одного із сусідів-суперників Романовичів, який зазіхав на прикордонні з ними терени. Тож треба було негайно вирівнювати ситуацію, принаймні з огляду на конфлікт титулів обох. Та й, зрештою, те, що відбулося в Дорогочині, легше було приховати від всюдисущих татарських шпигунів. Адже перехід Данила Романовича під супрематію папи автоматично означав зречення присяги ханові Батію, а це вже монголи не могли залишити без уваги.

Руський король чітко розумів, що самотужки він безсилий проти оснащених найновішими досягненнями військової інженерії монголами, які чудово використали досвід підкорення китайських земель, а особливо знання китайських майстрів. Йому слід було негайно знайти підтримку в когось із західних сусідів, не надто очікуючи допомоги від папи. Таким сусідом став Тевтонський орден, із батьками-засновниками якого (зокрема, великим магістром Германом фон Зальце), мабуть, був знайомий ще батько Данила — «самодержець усїєї Русі» Роман. Уже 1254 р. відбулося укладання двосторонньої угоди, спрямованої здебільшого проти прибалтій-

ських нехрещених народностей, але в перспективі руський володар міг розраховувати на підтримку лицарів і проти кочівників. Такий союз, як продемонструвало наступне століття, перетворив обидві сторони на постійних партнерів.

Уже від 1255 р. прикордонні кочові підрозділи почали турбувати землі Романовичів систематичними провокаціями. До вирішальних зіткнень дійшло 1256 р., коли король Русі розбив одного з монгольських темників Куремсу. Той, порівняно з іншими воєначальниками Чингізидів, не вважався надто сильним, а тому покарати Русь дуже скоро відправили одного з учасників «Великого західного походу» темника Бурундая. Його поява у володіннях Данила й Василька та пізніший похід до країн Європи виявився, за оцінками очевидців, спустошливішим за 1240—1242 рр. Принаймні таке враження передають нам писемні пам'ятки того часу. Можливо, автори джерел надто добре знали, хто такі монголи, самі бачили їх або чули страшні історії, з ними пов'язані, а тому будь-яка нова поява номадів на кордонах Європи тлумачилася як черговий кінець світу. Есхатологічна напруженість сягала межі. Старший Романович був змушений утікати до Угорщини, а «віддуватися» за батьківщину довелося молодшому братові.

Вимога Бурундая була простою: зруйнувати укріплення провідних міст і фортець (Львова, Холма, Володимира, Стожка, Данилова, Кременця й ін.) королівства Русі та приєднатися з військами до походу в глиб сусідніх країн Європи. Василько беріг спадщину як міг. Під стінами Холма він проявив увесь свій акторський талант, щоб врятувати місто від захоплення. Коли князь у супроводі перекладача й монгольської охорони під'їхав до брами та почав із захисниками перемовини, буцімто вимагаючи здатися, у момент найбільшої суперечки кинув на землю камінь, що було умовним знаком не виконувати цього прохання. Для монголів, втім, діалог виглядав переконливим, і запідозрити Василька Романовича у змові не вдалося.

Кількатижневе перебування та годування багатотисячного війська кочівників у володіннях Романовичів призвело до тяжких господарських наслідків. Країна, з одного боку, знову відчула «важку руку» монгольського сюзерена, і з іншого — провальність ідеї хрестового походу проти Чингізидів. Не те, щоб папа не дотримав

слова, зовсім ні. Одразу ж після коронування Данила він оголосив мобілізацію, передусім військ центральноєвропейських володарів, заохочуючи тих підтримати молоде королівство Русі. Але в середині XIII ст. «люди меча» вже були вельми далекими від намірів воювати в ім'я Христа не тільки на сході континенту, а й навіть у Святій Землі. Доба екзальтованих релігійних фанатиків поступово відходила в минуле. Лицарство поступово збагачувалося за рахунок розвитку міської торгівлі та феодального землеволодіння. Для самої ж папської курії привабливішими виглядали екуменічні перемовини з патріархатом у Нікеї, які обіцяли стати набагато продуктивнішими за уніатські наслідки коронування старшого Романовича.

Місцева нікейська імператорська династія Ласкарисів, а згодом Палеологів готова була укласти унію між церквами, що фактично й відбулося 1274 р. в Ліоні. Проблеми взаємин Романовичів із монголами на цьому тлі відходили на другий, а то й третій план. Руські володарі залишилися фактично сам на сам із грізним східним сусідом.

Король Данило після повернення з Угорщини додому втратив силу духу й енергію, хоча ще не подолав 60-річного віку. Хвороба очей давалася взнаки, та й фізичні сили, систематичні навантаження й випробування безперервних військових кампаній щоразу забирали здоров'я. На короткий час з невідомих причин монголи облишили його в спокої. Можливо, літописець не хотів укотре описувати чергову ганьбу свого володаря. На початку 60-х років XIII ст. руський король зумів вирішити старе прикордонне непорозуміння з краківсько-сандомирським князем Болеславом Сором'язливим, продовжував підтримувати стосунки із мазовецькими родичами, вже понад десятиліття зберігаючи спокій у взаєминах з Арпадами. Ті ж, очевидно, контактували зі своїми руськими сусідами, принаймні ціла низка знайдених сучасними «чорними археологами» предметів придворного вжитку дозволяє нам про це сміливо стверджувати. Серед них — фрагмент маєстатичної королівської печатки Бели IV, розкопаної на території літописного Галича. Столиця Романовичів, попри напади татар, продовжувала розбудовуватися, перетворившись на «візитку», своєрідну «вишеньку на торті» їхніх володінь. Саме тут 1264 р. король Русі спочив у мирі, а літописець за політичну мудрість та військові звитяги ушанував його словами «другий після Соломона».

Зі смертю суверена королівство Русі, за документами західноєвропейських країн, продовжувало існувати саме під такою назвою. Королівська традиція, стала статусна величина, не могла так різко зійти нанівець, навіть якщо в останні роки життя Данила Романовича його стосунки з папством, а особливо Олександром IV, були вкрай напруженими. Брат Василько, сини Лев, Шварно, Мстислав, племінник Володимир, онук Юрій успадкували велетенську державу, що сягала від прибалтійських теренів на півночі до Пониззя на півдні та від Карпат на заході до пристепової зони на сході. В іноземних документах більшість названих осіб титулувалися як *rex* або *kunig*, тобто король. Вони брали участь у вирішенні складних міждинастичних конфліктів, у яких, як правило, були замішані вінценосні родичі з Угорщини, Чехії, Польщі, Болгарії. Це створювало відповідний образ руських володарів за кордоном, приваблювало до їхніх земель поселенців-госпітів та й загалом сприяло розвитку нових ремесел, торгівлі, освоюванні необроблюваних теренів.

Містобудівельна діяльність Романовичів, зручні умови для іноземних купців та міських громад створювали сприятливий клімат для розвитку господарства, налагодження відповідних стосунків із «містами-партнерами» Пруссії, Польщі, Угорщини, Австрії, Німеччини, Болгарії, держави Німецького ордену тощо. Поступово до їхніх земель проникало міське самоврядування, а разом із тим — громади колоністів, які своїм життям і діяльністю надавали містам західноєвропейського поліетнічного тла, не схожого на міські центри інших руських земель, особливо тих, які потрапили під монгольський «чобіт». Разом із тим чимало руських переселенців упродовж XIII ст. виїхало під різним приводом за кордон, знайшовши собі помешкання і зробивши нову кар'єру при дворах ясновельможних династій і родів.

Лише до Угорського королівства із тих, що піддаються обліку за допомогою опрацювання писемних джерел, упродовж доби Романовичів виїхало кілька десятків знатних родин, почасти з Галицької землі. Тут чимало і колись відомих бояр — Володислав Кормильчич, Судислав, Жирослав, Володислав Юрієвич та інші. Вочевидь, це могли бути особи, які доводилися родичами угорським нобілям або підтримували з ними партнерські торговельні стосунки. Звісно,

до таких слід віднести й незгідних із політикою Романовичів, їхніх принципових ворогів, що не могли й далі мешкати в підвладних королям Русі землях, з огляду на небезпеку для свого життя та життя родин. Зрозуміло, що умовний кордон, який розмежовував землі Арпадів і володіння за Карпатським хребтом, не був обтягнутий колючим дротом, тут не існувало постійних прикордонних пунктів пропуску, на яких обов'язково слід було показати закордонний паспорт і візу. Тож міграційні потоки як зі сходу на захід, так і навпаки мало що чи хто міг стримувати. Від середини XIII ст. угорські королі проводили таку саму політику заохочення залюднення підвладних їм земель, як це робили зі свого боку Романовичі. У випадку Угорщини йшлося передусім про найближчі, розташовані на сході комітати Унг, Угочі, Берг, Марамарош, Бистриця, Шариш, Земплен, які вимагали додаткового господарського освоєння.

Для мешканців Галицької землі, споріднених в етнічному плані зі своїми сусідами за Карпатами, такий переїзд виглядав доволі легким і безболісним, адже на нових землях діяла дещо інша система прав і привілеїв, ніж на Русі. «Золоті булли» регулярно підтверджувалися всіма володарями після Андрія II, що давало принаймні мінімальні гарантії безперешкодного життя і праці.

У схожий спосіб із другої половини XIII — на початку XIV ст. міграційні потоки з руських теренів спрямовувалися до володінь П'ястів, Пшемислідів та далі до Німеччини й навіть Франції. Польські князі й королі від початку XIII ст. всіляко заохочували переведення міст на самоврядування, знімаючи з себе значний грошовий тягар щодо забезпечення міського життя, порятунку його від пожеж, епідемій, наслідків війни тощо. Носіями таких традицій були в основному німці, але до міст П'ястів охоче прибували не тільки вони, а й вихідці з Русі, які брали активну участь у міському житті та управлінні Кракова, Вроцлава, Сандомира та інших. Особи руської ідентичності посідали єпископські кафедри (Прокоп за походженням руський, владика Кракова упродовж 1293—1295 рр., син руського князя Ростислава Михайловича, зятя угорського короля Бели IV, були наближеними до двору польських князів і княгинь, королів та королев, особливо від початку XIV ст.

Руські купці й мандрівники, а від другої половини XIV ст. й студенти регулярно відвідували країни західної Європи, здобуваючи там не лише нові враження, а й освіту. Про них загалом відомо мало. Мабуть, найвіддаленішим на заході місцем перебування якогось з етнічно «руських» паломників чи мандрівників став Семко Нінославо-вич, який на стіні Верхньої церкви абатства Сен-Жиль-дю-Гар на півдні Франції у містечку Сен-Жиль залишив красномовний кириличний запис: «Господи, поможи рабові Твоєму Семку Нінославовичу».

Незадовго після смерті короля Данила 1269 р. помер його молодший брат Василько. Спадщину по батькові й дядькові взяв князь Лев Данилович, одружений із донькою Бели IV Констанцією. Людина важкого характеру, запальна, але водночас хоробра й відчайдушна опинилася перед тими ж викликами, що і його попередники.

Остання третина XIII ст. ознаменувалася посиленням монгольського тиску на країни Західної Європи, й уже не молодий князь мусив зайняти в цьому питанні свою принципову позицію: з ким він і проти кого. Вочевидь, більше воїн, ніж політик чи дипломат, Лев Данилович обрав на той момент найзручніший для себе варіант. Він зі своїми братами хоч-не-хоч погодився брати участь у кампаніях кочівників проти литовських, польських чи угорських володарів, тим самим відносно зберігши свої терени від пограбування та маючи змогу розширювати їх за рахунок пригнічених систематичними нападами сусідів.

Отже, землі королівства Русі суттєво, хоча й тимчасово, розширилися на захід за рахунок Люблінської землі, деяких пограбованих під час кампаній 80-х рр. XIII ст. комітатів Угорщини, а також Литви, на стол якої він претендував. В очах сучасників виглядало це доволі сумно, адже в роки правління Данила й Василька Романовичів монголи однозначно вважалися найбільшим ворогом християнського світу. Листування королів Угорщини чи польських князів із римськими папами систематично засвідчувало напади номадів спільно з русинами. Кочівники, отже, перетворилися на своєрідних союзників для руських правителів, які в їхній соціальній ієрархії отримали оригінальний статус «мирник».

У роки правління Льва Даниловича місто Львів, збудоване ще в часи суверенітету батька, він перетворив на нову столицю, куди

й переїхав із Холма. Вибір був зроблений свідомо, адже саме Львів із другої половини XIII ст. перетворився на дійсно потужний транзитний пункт, до якого сходилися всі найважливіші на той час шляхи. Зокрема, з теренів Ганзейського союзу міст на півночі Європи через Торунь, з німецьких і польських володінь через Краків і особливо Сандомир, а також з угорських теренів через Кошице. У кожному з іноземних «міст-партнерів» спеціально для активнішої торгівлі з Руссю будувалися склади для товарів, а купці отримували від місцевих володарів низку пільг. Торгівля південним напрямом здійснювалася здебільшого річковими артеріями — Дністром і Прутом, контроль над якими на різних відтинках і в різний час також зберігали половці, угорці, волохи й татари. Втім, стосунки з болгарськими царями й володарями у відновленій після 1261 р. імперії з центром у Константинополі мусили підтримуватися. Церковні центри королівства Русі перебували в духовній спільності саме зі східними церквами, хоча й почасти, мабуть, визнавали супрематію римського папи. Лев Данилович, безперечно, не нехтував і торгівлею з багатим Сходом, яку від середини XIII ст. монополізували Чингізи. Весь Великий Шовковий шлях перебував у їхньому підпорядкуванні, що дозволяло товари китайського, перського, арабського чи індійського походження безперешкодно доправляти до земель Романовичів. Не без того, що багатство пропозицій східної торгівлі вплинуло на виверти західної політики руської династії. Фактично від другої половини XIII ст. чітко простежувалося її бажання «всидіти на обох стільцях» одночасно із бажанням не втратити жоден. Це певною мірою систематично підтримувалося тиском з боку монгольської верхівки, яка вважала руських володарів своїми васалами.

У будь-якому разі підтримувати такий стан справ було простіше зі Львова, ніж із Холма, розташованого значно північніше.

Масштаб діяльності Лева Даниловича був не меншим від батьківського. Його гонор і амбіції сягали польського та угорського столів, на які, «за кужелем», у період міжвладдя він міг претендувати (і претендував). Його родич — чеський король Вацлав II, син Пшемисла II Оттокара й Кінги, а відповідно, онук руського князя Ростислава Михайловича, всіляко підтримував таку політику, намагаючись зі свого боку послабити впливовий донедавна краківський

двір. Спроба зазнала поразки, проте князь Лев не уникав нагоди систематично грабувати прикордонні терени П'ястів.

Спільні з монголами його походи до Угорщини, які часто сягали навіть придунайських комітатів, завершилися спробою контролю прилеглих, багатих на поклади солі й руди східних комітатів. Деякі з місцевих, можливо, угорських за походженням, урядників у своїй документації називали руського володаря сюзереном. А після смерті останнього з Арпадів — Андрія III — королі Русі отримали безпосередню нагоду посісти *sede vacante*, бо доводилися, як і кілька інших претендентів, родичами Бели IV «за кужелем». Спадкоємців «за мечем» згасла династія не залишила.

Романовичі мали певну підтримку при угорському дворі, скріплену традицією кількадесятирічної співпраці в часи Данила й Василька. Однак військові погроми останніх років відвернули прихильність нобілів від руських претендентів на користь представника неаполітанського відгалуження династії Анжу Карла Роберта. Безпосередньо Лев Данилович у боротьбі за корону Угорщини не зміг взяти участі, бо помер 1301 р. Наприкінці свого життя він глибоко переосмислив своє минуле і, мабуть, відчуваючи тягар важких смертельних гріхів, прийняв постриг в одному з монастирів.

Добре відомі не лише словесна суперечка, але й убивство на бенкеті в дядька Василька Романовича у квітні 1268 р. безневинного литовського князя і монаха Войшелка. Запальний характер і жорстокість, якою докоряли князю найближчі родичі, давався взнаки і в інших численних випадках. Він ще за життя намагався якось загладити свої провини. Володар щедро протегував церковним і монастирським осередкам, зокрема й католицького віровизнання. Досі в архіві Польської провінції отців-домініканців у Кракові зберігається пізніша копія, зроблена в XVIII ст., про щедрі давання руського володаря монастирю братів-проповідників Божого Тіла у Львові.

Зі смертю Льва Даниловича прямим спадкоємцем володінь Романовичів залишився його син Юрій I. Інші претенденти, у тому числі й діти Василька Романовича, станом на початок XIV ст. або вже померли, або не мали таких прав. До речі, стосунки між кількома відгалуженнями династії Романовичів також не були ідеальними. Частина князів віддавала перевагу війні, плямуючи свій характер

і мораль облудними вчинками, які часто не піддавалися раціональному поясненню у рамках лицарського кодексу честі та зі зрозумілих причин не часто нотувалися в літописанні. Інша група родини віддавала перевагу містобудівельній діяльності, заснуванню церков і монастирів, протегуванню наукам і мистецтвам.

Особливо красномовно описані роки правління Василькового сина — волинського князя Володимира. Вихований радше в традиції *oratores*, аніж *bellatores*, він упродовж свого життя більше кохався в літературі, а не військових кампаніях. Як переповідає придворний літописець, «говорив він ясно з книг, тому що був філософ великий», уподібнивши його до дядька Данила — «другого після Соломона». Зібравши при своєму дворі бібліотеку, яка, мабуть, мало чим поступалася книжковим колекціям інших руських князів XI—XIII ст., він, проте, мусив брати участь у походах. Мабуть, в одному з них, діставши поранення в обличчя, важко захворів, бо рана ніяк не загоювалася і завдавала нестерпних мук. Смерть князя збирала все місто й усі його нації (німці, євреї, русини та інші), ставши своєрідним епілогом укладеного в одному з князівських скрипторіїв літопису, за жанром і сюжетною лінією більше схожого на європейську хроніку та відомого в історії за назвою «Галицько-Волинський літопис».

Юрієві I потрапила до рук цілісна, добре укріплена на кордонах спадщина, із чудово розвиненою торгівельною інфраструктурою, містами, відносно стабільна всередині та з широкими перспективами зовнішньополітичного розвитку. Єдина досі уціліла печатка володаря передає його титулатуру, чого, на жаль, не маємо від усіх попередніх представників династії Романовичів, сфрагістичні пам'ятки від яких більше дискусійні, ніж однозначні (відомі уцілілі печатки, які вчені тематично «прив'язують» до одразу кількох представників династії, хоча жодна з них не містить титулу). На власній маєстатичній печатці володар нотувався «*Rex Rusie, Princeps Ladimerie*», успадкувавши, отже, традицію діда Данила на землі Русі в широкому розумінні (закріплену папою Інокентієм IV) та Волинь (Володимирію), як отчинні терени, легітимізовані Рюриковичами ще в часи князівських з'їздів (снемів) кінця XI — першої половини XII ст.

Мабуть, це був перший випадок уживання типово західноєвропейського титулу зі зрозумілим географічним наповненням. По-ін-

шому виглядає справа континуїтету королівської традиції, фактично перерваної в межах володінь Романовичів у роки перших спадкоємців після Данила Романовича. Важко сказати, чи готувалася для Юрія I особлива пропозиція з боку папства з метою його окремого коронування, як наприкінці 1253 р. це відбулося з Данилом (джерела наводять натяки на таку можливість). Відомі й історичні дослідження на таку тему. Втім, запитань все одно не стає менше. Зокрема, у квітні 1340 р., коли польський король Казимир III вивіз зі Львова — тогочасної столиці Романовичів — їхню скарбницю, там було дві корони, належність кожної з яких загадкова. Можна припустити, що одна належала Данилові Романовичу, а друга — Юрієві I, проте не факт, що друга могла також належати й галицькому королю Коломанові, який між 1221—1222 рр. перебував в ув'язненні тогочасного галицького князя Мстислава Мстиславовича, чи навіть дружині Коломана — галицькій королеві Соломії. Доля обох корон та інших реліквій руської керівної династії губиться у вихорі військових і політичних викликів Речі Посполитої XVI—XVIII ст., спадкоємиці Польського королівства, тож, щоб реконструювати цей шлях, знадобиться ще немало часу.

Правління короля Юрія I було схожим на кардіологічну криву, коли життя і смерть пацієнта балансує, як акробат на канаті, причому без страхування. З одного боку, в перші ж роки Романовичі втратили Люблінську землю, до якої їхня увага більше ніколи не поверталася. З іншого — відкривалася реальна можливість посісти угорський стол, на який руський володар «за кужелем» мав право, бо його матір'ю була Констанція — донька Бели IV. Справу підживлювали систематичні запрошення з боку угорської сторони, в яких неабияку роль дещо пізніше відіграв вельможний Петро Петене, комес Земплена, магістр і наблизений до королівського оточення нобіль, імовірно, руського походження. Таких лобістів інтересів Юрія I, певне, не бракувало й серед нижчих верств нобілітету, здебільшого зі східних та північно-східних комітатів, де від XIII ст. поступово укріплювався руський етнічний елемент, уміло конкуруючи із саксами-переселенцями, угорцями чи іншими слов'янами, оселеними тут на правах вільних госпітів.

Безумовно, руський король мав шанси розширити свою титулатуру, приміром «*Russiae, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Seruiae,*

Galitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque Rex et Dux». Це б зняло багаторічну проблему титулярних претензій угорців до Галицької землі де-факто та Волині де-юре, які з новою силою проявили себе після згасання династії Романовичів 1323 р., а остаточно — після 1340-го. Втім, реалізувати намір не було шансів. Близько 1306—1307 рр. один зі значно впливовіших претендентів на корону Карл Роберт, добре знаючи й про права його конкурентів із династії Романовичів, вирішив завдати «м'якого превентивного удару», попросивши руки в сестри Юрія I — Марії Львівни. Відмовити було б нечемно, тому Анжуйська династія могла тепер спокійно зосередитися на придушенні внутрішньої опозиції, відтягнувши реальну військову участь Романовичів у боротьбі за стол Угорщини.

З іншого боку руський король активніше зайнявся налагодженням стосунків із константинопольським патріархатом, домігшись від архієрея Афанасія та імператора Андроніка II 1303 р. створення в Галичі окремої митрополичої кафедри, другої після київської, влади якої від другої половини XIII ст. перебрався до Владимира-на-Клязьмі — у цивілізаційно зовсім інший світ. Масштабна за своїм значенням подія на початку XIV ст. логічно мала на кілька позицій укріпити міжнародний та міждинастичний авторитет Юрія I і його нащадків. До складу митрополії, попри шалені протести з боку київського митрополита та його князя-сюзерена Михайла Ярославовича, увійшли Галицька, Перемишльська, Володимирська, Холмська, Туровська та Луцька єпархії, які очолив спеціально присланий для цього грек Нифонт.

Функціонування, з одного боку, висококваліфікованого церковного осередку, а з іншого — королівського двору типово західноєвропейського типу мало сприяти продовженню літописання. Але з тих матеріалів, якими ми володіємо наразі, впливає висновок, що така традиція припинилася десь наприкінці XIII ст. Звісно, важко навіть уявити, що так насправді й було, адже зі значно суворішими військовими випробуваннями XII—XIII століть у князівських скрипторіях завжди кипіла робота. Центрами літописання були не тільки столичні резиденції у Львові, Холмі, Володимирі, можливо, Галичі, Перемишлі або й Луцьку, Пересопниці чи старих

центрах — Звенигороді й Тереховлі. Це відбувалося й у монастирях, не обов'язково східного обряду. Лише на сьогодні завдяки титанічній праці прикарпатських учених встановлена майже безперервна традиція функціонування лише в басейні річок Дністра і Прута близько 140 таких менших чи більших осередків, переважно василіанського чину, часто анахоретського (єремітського) але й киновійного (кенобітського) типу. Куди ж поділися цілі сувої й кодекси рукописів з XIV ст., зараз вкрай важко встановити.

Юрієва смерть 1308 р. не віщувала нічого поганого для його земель. У короля Русі залишилося двоє народжених від польської княгині Євфимії дорослих синів — Андрій та Лев II, які прибрали до рук керівництво землями династії. Спадщина обох виглядала солідно й відносно спокійно. Польське коріння королів Русі (титулатура залишилася незмінною) та тісні контакти з двором претендента на об'єднання володінь П'ястів під королівською короною Владислава Локетка дозволяли органічно вплітатися у перипетії європейської політики, певним чином дезорієнтованої з переїздом папства 1309 р. до Авіньйона. Руські володарі сумлінно продовжили союзний договір із Тевтонським орденом, успішно підтримуючи високі темпи товарообігу з містами Ганзейського союзу. До їхніх міст прибували товари, опечатані пломбами не лише добре відомих міст країн-сусідів, а й віддалених французьких та фламандських, зокрема Турне. Кілька з них, датованих якраз XIV ст., було знайдено в Галичі й Червені.

На відміну від свого діда Лева Даниловича, Андрій та Лев II обрали відверто прозахідний вектор у власній діяльності. «Сидіння на двох стільцях» припинилося, для цього трапилася нагода — партнерські стосунки з польськими володарями й тевтонськими лицарями дозволяли на таке сподіватися. Активізувалися зазіхання королів Русі на угорський стол. Десь 1315 р. до якогось із них (із джерел не відомо, до кого саме) із чіткою пропозицією зайняти землі Арпадів звернувся вельможний Петро Петене. Пропозиція, яка виглядала доволі переконливо, бо, вочевидь, нобіль гарантував підтримку частини знаті, привабила Романовичів, які відрадили до прикордонного, колись королівського замку в Маковиці свій військовий підрозділ. Фактично до початку 20-х рр. XIV ст. ці сили,

систематично здійснюючи напади на інші землі Карла Роберта, віддзеркалювали участь королівства Русі в цій непростій династичній суперечці. Королева Марія, донька Льва Даниловича, на той час уже померла (приблизно 1309 р.). Представник династії Анжу обрав її наступницею доньку битомського князя Казимира й Олени, іншої доньки Льва Даниловича — напівпольську, напів-руську за походженням жінку, також на ім'я Марія. Можливо, такий крок після кількох невдалих спроб коронування Карла Роберта, не визнаних знаттю, мав гарантувати й подальше невтручання Романовичів у справи королівства. Адже королевою тепер була хоч і не пряма представниця їхнього роду, але все-таки тітка Андрія і Льва II.

Втім, руські королі, мабуть, не вважали цей аргумент дуже вагомим. Більше того, напівруська за походженням королева та її руське оточення, до якого ще від часів першої дружини Карла Роберта входив магістр Тиса, могли, в принципі, створити необхідний позитивний клімат у випадку переможного фіналу. Папський стол тепер розташовувався поза Римом, і династія Анжу в Угорщині не виглядала настільки переконливою у своїх силах. Кількість їхніх супротивників, зокрема в північних комітатах, які від початку XIV ст. постійно перебували під контролем Матвія Чака Тренчанського, лише зростала. Аналогічною була ситуація у Трансильванії та Хорватії. Доменальні володіння Карла Роберта виглядали доволі куцями. Шанси руських претендентів були непоганими. Проте до початку 20-х рр. XIV ст. наростити присутність своїх сил у східних і північно-східних комітатах їм не вдалося. Підтриманий приведеною до Угорщини іноземною знаттю, зокрема родиною Другет, король Карл поступово повернув під своє правління усі втрачені землі, розпочавши реформування країни.

Романовичі були змушені зосередитися на вирішенні нових завдань, передусім захистити свої східні й північні кордони від нападів чужоземців. Суттєве погіршення контактів із нехристиянськими *gentes* почасти спровокувала надто активна політика руських володарів у Європі. Почастішали конфлікти як з литовцями, так і з кочівниками, що від початку 20-х рр. XIV ст. почали систематично провокувати нападами прикордонні руські й угорські землі, пере-

важно з передгірського пасма, часто долучаючи до своїх дій інших *paganorum*, етнічність яких іноді майже нереально встановити. Стурбованість католицького світу була зрозумілою. Над ним нависла чергова загроза нападу ворога, добре відомого за спустошливими кампаніями 40-х, 60-х, 80-х рр. XIII ст., після яких залишалися встелені трупами дороги, пограбовані житла, втрачене майно, погвалтовані жінки й насамперед спровоковані чергові хвилі міграції на захід, знелюднення колись добре освоєних територій. Наслідки схожих погромів в Угорщині добре пам'ятали. Адже впродовж 1241—1243 рр., якщо вірити оповідачам, свідкам тих подій, населення країни через загрозу від постійних наїздів кочівників не могли ні засіяти поля, ні зібрати врожай. Голодна смерть стала звичним явищем. Вовки знахабніли настільки, що могли забігати в житла й вивиривати з рук матерів немовлят.

Зрозумілим і природним був розпач володарів, неспроможних знову і знову захистити свої терени від загрози, яка нікуди не зникала. Більше того, раніше її підживлювали руські князі своєю вимушеною або й не дуже вимушеною участю, через що занепокоєння на заході зростало, адже ті були близькими родичами низки сусідніх династій, поєднаними кровними стосунками упродовж століть.

Лише на початок XIV ст. понад півтора десятка жінок із дому Рюриковичів вийшло заміж за П'ястів і приблизно така ж кількість П'ястівен оселилася на Русі. Спільних русько-угорських шлюбів налічувалося понад десяток, щонайменше четверо жінок-Рюриківен за останні покоління вийшли заміж за чеських Пшемислідів, які також віддавали за руських князів своїх принцес. Руські жінки ставали королевами також Норвегії, Франції, а Євпраксія-Адельгейда на короткий час у другій половині XI ст. навіть посіла імператорський стол у Німеччині. Цей перелік можна було б продовжувати ще довго, адже матримоніальні зв'язки східного й західного світу християнської Європи виглядали органічними й передбачуваними. Натомість на заході ніхто й у найстрашнішому сні не міг подумати над варіантом родичання з Чингізидами — носіями абсолютної інших, чужих європейським тогочасним цінностям традицій і практик. Для започаткування цього їх слід було, як і литовців, охрестити.

Королівство Русі після династії Романовичів

Причини нового загострення відносин між королями Русі й ханом Узбеком — на той момент володарем держави, що простягалася від Прикарпаття на заході до Аральського моря на сході, — важко встановити. Можливо, новий представник династії Чингізидів, як і частина його попередників, намагався повернути «залізною рукою» під монгольський контроль поступово унезалежені землі королів Русі, а відтак — добре налякати їхніх польських і угорських родичів. У будь-якому разі під час якось із конфліктів 1323 р. обидва руські володарі загинули. Їхня смерть чимось нагадувала загибель спільного предка — Романа Мстиславовича під Завихостом у червні 1205 р., але з тією лише різницею, що засновник майбутньої королівської династії мав двох малолітніх спадкоємців. Ті ж, після неймовірних поневірянь і випробовувань, зуміли об'єднати всі батьківські землі й утвердити на них скіпетр королівської гідності. У цьому ж випадку землі Романовичів повторили долю Угорського королівства.

Найближчі європейські сусіди, а особливо молоде Польське королівство, опинилися у стані шоку, бо досі Романовичів називали не інакше, як «*Scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum*». Тепер цей заслін зник і відкрився широкий доступ до кордонів Польщі. Більше того, кочівники серед боярства руських володінь мали чимало прихильників, яким більше імпонувала торгівля зі Сходом, аніж Заходом. За їхньої підтримки легко можна було продовжити практику систематичних нападів, відому в останній третині XIII ст. за князювання Льва Даниловича.

Втім, нобілітет королівства Русі наповнювали й симпатичні західних цінностей, виховані на лицарських традиціях, інтегровані в торгівлю з країнами латинського світу. Вони за правління останніх Романовичів поступово перетворювалися на реальних учасників життя країни, як це плавно відбувалося в Угорщині, Франції, ще раніше в Англії. Управління руськими землями за принципами станової монархії західного типу в першій половині XIV ст. не виглядало екстраординарно. Більше того, це була лише трохи призабута практика, відома в Галицькій землі від XII ст., де влада князя

істотно обмежувалася місцевою знаттю. Таким впливовим боярством, як тут, воно не було в жодному іншому куточку володінь династії Рюриковичів.

Поступове повернення до таких форм правління виглядало цілком органічним через поширення у містах самоврядування та наділення нобілітету спадковими земельними наділами феодального типу, до чого почав потроху вдаватися ще в 30-х рр. XIII ст. князь Данило. Ніде в землях Рюриковичів нічого схожого не було. Можна собі лише уявити своєрідний цивілізаційний шок чернігівських бояр, які на рубежі 30—40-х рр. XIII ст. спершу прибули в супроводі своїх князів до Галицької землі, а згодом, після складних часів, пов'язаних із приходом кочівників, опинилися фактично в ролі «ронінів». Не відомо, кому треба було служити, коли князі повтікали за кордон. Але галицькі бояри не розгубилися і «приголубили» прийшлу знать, але вже на своїх умовах, віддавши в їхнє користування певні землі. Для Чернігівської землі така практика виглядала нечуваною. Натомість тут, на Прикарпатті, це було нормою.

Звісно, навіть поступове утвердження в Галичині в першій половині XIII ст. Романовичів, які не дуже прагнули створення прошарку військовослужбової знаті, опертої на власні маєтності, а отже, незалежної щодо князя, не могло остаточно зруйнувати старих, ще, певно, дохристиянських традицій майнових відносин. Ці процеси під тиском авторитарної політики короля Данила призупинилися, підупали, але змогли реанімуватися в XIV ст. на тлі загальноєвропейських аналогічних процесів, які дійшли й до східних кордонів разом зі своїми носіями — династіями Анжу, пізніше Люксембургів та адаптованих під західні стандарти Ягеллонів.

Зі смертю Андрія і Льва II суперництво в подальшому успадкуванні *sede vacante* королівства Русі виграв саме номінант прозахідної групи знаті, підтриманої також литовським князем Гедиміном та королем Польщі Володиславом Локетком. Ним став Болеслав, молодий син мазовецького князя Тройдена й Марії Юрїївни, який уперше й востаннє в історії династії Рюриковичів прийняв східний обряд та нове ім'я в хрещенні — Юрій. Двір нового короля Русі та князя Володимирії виглядав у типово західному стилі. Тут перетиналися посли й дипломати різних країн, із яких союзними залишалися

традиційно Велике князівство Литовське (Юрій II Болеслав одружився з донькою Гедиміна Офкою), держава Німецького ордену в Пруссії, Священна Римська імперія. Відтак зрозумілим було залюднення міських вулиць прийшлими, переважно німецькими й польськими колоністами, які активно й за підтримки руського володаря впроваджували магдебурзьке право. Своєю соціальною базою, опорою Юрій II обрав якраз не великих землевласників, а міщанство — одну з найсильніших, найвільніших та найвпливовіших верств населення тогочасної Європи. У схожий спосіб чинили й інші його вінченосні сучасники. За підтримки міщан руський король сподівався пом'якшити залежність від старих аристократичних родин.

Базовою вимогою до нового володаря Руського королівства стало не тільки хрещення за східним обрядом, а й відновлення Галицької митрополії, об'єднаної з Київською одразу після смерті Юрія I 1308 р. Шляхом тривалих перемовин 1331 р. Юрій II Болеслав успішно домогся відновлення окремої Галицької митрополічної кафедри на чолі з архієреєм Гавриїлом. Але успіх виявився короточасним, бо київський митрополит Феогност уже за рік під час візиту до Константинополя та особистої зустрічі з патріархом удруге домогся її ліквідації. Питання віровизнання в таких прикордонних, «українних» землях, яким у першій половині XIV ст. було королівство Русі, на тлі кризи авторитету Римської церкви залишалося надзвичайно болючим. Єретичні рухи, нові гуманістичні віяння підривали латинство зсередини, завдавали відчутних інтелектуальних ударів у саме серце, викриваючи відверто неапостольський спосіб життя духовництва, випадки симонії, стосунків із жінками тощо. Переїзд папського двору до підвладних французькому королю земель лише долив оливи до вогню. Столиця християнського світу до 1378 р. втратила свого пастиря.

Місцеві галицькі й волинські еліти чудово розуміли всю небезпечність ситуації, вони підтримували зі своїми західними сусідами тісні відносини, часто матримоніальні, були обізнані з тонкощами відносин із папством тощо. Власна чітка, струнка церковна організація, яка мала кількасотрічне коріння, вироблений за ті часи асоціативний ряд у свідомості пересічного люду виглядали своєрідною запорукою спокою і безпеки на тлі глобальних як для XIV ст. про-

цесів. Проте потреба відновлення митрополії залишалася ключовим завданням Юрія II до самої смерті. Востаннє за участі галицького єпископа Федора (і майбутнього митрополита до 1347 р.) він домігся її реанімації на рубежі 1337—1338 рр.

Разом із тим діяльність короля Русі сприймалася неоднозначно. Він продовжував час від часу користуватися послугами кочівників, відкриваючи для них «коридори» у країни Європи. На відміну від своїх попередників, які стримували такий натиск, Юрій II прямо чи опосередковано був причетним до вкрай спустошливих набігів номадів на польські й угорські землі в 1332 та 1340 рр. (це лише ті, про які нам відомо із джерел). Війська ворога підходили під стіни Кракова, спустошивши околиці знаменитого торговельного шляху, який вів зі Львова через Сандомир і Краків до Сілезії. Аналогічно постраждали терени Трансильванії та Паннонії.

Серед руського нобілітету було чимало невдоволених і засиллям іноземного купецтва, яке позбавляло місцеві родини неконкурентоспроможних бояр і купців ринків збуту своїх товарів, адже пропонувало значно якісніший продукт і технології. Так зване «покатолічення» виглядало, швидше за все, зручною ширмою, яка майбутнім історикам доби романтизму дозволила вдало пояснити причини організації замаху на Юрія II у квітні 1340 р. та отруєння його такою сильною отрутою, що тіло довелося терміново поховати, бо інакше воно розпалося б на шматки.

Доля Руського королівства нагадувала ситуацію 135-річної давнини, коли за трагічних обставин загинув галицько-волинський і київський князь Роман Мстиславович, мимоволі зануривши здобуті ним за останні кілька років землі у вир 40-річної боротьби. У цьому разі отруєний володар не мав жодних прямих претендентів на стол чоловічої статі, але тривалість переділу спадщини руської династії сягнула майже 50 років.

«За кужелем» та іншими легітимними підставами домагатися столу Романовичів могло одразу кілька сусідніх володарів.

Одним із головних учасників майбутньої, дуже непростої дипломатичної, а почасти й військової гри став новий польський король, син колись прихильного до Романовичів та певним чином наближеного до їхньої родини Володислава Локетка — Казимир III.

Він доводився Юрію II Болеславу свояком, в результаті шлюбу з дочкою великого литовського князя Гедиміна Альдоною-Анною, яка, в свою чергу, була рідною сестрою дружини останнього руського короля. Родинність не близька, але з певними підставами на *sede vacante*, бо чимало інших, насамперед мазовецьких П'ястів, були нащадками Романовичів.

Уже немолодий угорський король Карл Роберт, який зумів приборкати опозицію знаті й ліквідувати зовнішні загрози, повністю запозичив старий титул Арпадів, з якого нікуди не поділися слова «*Galitiae Lodomeriaequae Rex*». Він залишався титулярним королем, хоча, на відміну від своїх тісніше наближених до руських земель попередників, погано розумів усю глибину цього статусу, зусилля, які було витрачено, щоб його здобути, та пролиту кров, аби його утримати.

Литовський князь Любарт Гедимінович, який із метою заволодіння потенційною спадщиною охрестився за східним обрядом під іменем Дмитро, доводився зятем Льву II Юрійовичу. Дружина Любарта, вочевидь, користувалася підтримкою волинської знаті, а литовський претендент поступово перетворив Волинь на свою опорну базу в боротьбі з іншими претендентами. Серед заснованих ним міст — Любар. До споруджених у часи князя фортець належить і Луцький замок.

Іншим, найзагадковішим можливим претендентом на спадщину Романовичів був занотований автором Дубницької хроніки XV ст. 1338 р. *Lothka dux Ruthenorum*, який прибув на з'їзд польського, чеського й угорського володарів до Вишеграда. Останнім часом у генеалогії його ототожнюють із Володиславом Земовитовичем — сином добжинського князя Земовита I та Анастасії Львівни. Втім, доля цього персонажа, крім дещо пізнішого лаконічного запису, залишається невідомою.

Останньою, не менш впливовою, але без генеалогічних претензій, силою, яка намагалася втримати Руське королівство у своїй сфері впливу, були Чингізиди. Шпигуни кочівників негайно повідомили про все, що трапилось напередодні Великодніх свят при дворі Юрія II Болеслава у Володимирі, а тому хан Узбек терміново розпочав підготовку для завдання превентивного удару. Однак він, як показує події найближчого часу, спізнився.

Отже, на володіння Романовичів найлегітимніші права з вищевведених осіб, про яких відомо більше, ніж про «князя русі» *Lothka*, мав Любарт-Дмитро. Наступними законними спадкоємцями вважалися угорські королі Карл Роберт та його син Людовік I, і найменш династично обґрунтованими претензіями володів Казимир III. П'яти ніколи досі не домагалися титулярно як географічно ближчої Волині, так і віддаленішої Галичини. Стан розвитку їхніх земель до середини XIV ст. суттєво поступався Русі.

Схоже на те, що отруєння Юрія II відбувалося під пильним наглядом Казимира III, якого, можливо, мабуть серйозно «дістали» загравання руського володаря з татарами. Тут не йшлося про якусь генеалогічну сатисфакцію — слід було вберегти польські землі від можливих нових вторгнень кочівників, а східний сусід такої гарантії не давав. Серед боярства король Польщі мав чимало прихильників, до яких, певне, і входили безпосередні вбивці короля Русі. Бо як інакше пояснити те, що одразу ж після вторгнення військ Казимира III до володінь Романовичів, спалення і пограбування Львова, деякі з нобілів отримали від нього земельні надання. Натомість сам король спершу не висловив будь-яких титулярних претензій щодо захоплених теренів, а лише вивіз зі столиці скарбницю Романовичів, де містилися «святая святих» династії — королівські регалії та християнські реліквії.

Іншим «спостерігачем» за подіями в королівстві Руському був Карл Роберт, який терміново надав Казимирові III військову підтримку в його поході на Львів і сам, можливо, наказав палатинові Віллерму Другету спустошити Галицьку землю.

Отруєння Юрія II Болеслава, каральний похід польського володаря на Львів та подальше перевезення інсигній королівської влади Романовичів до Кракова завершили майже кількасотрічне домінування руської гілки цієї династії. Розпочався майже 50-річний період протистояння за вакантну спадщину, яку, врешті-решт, наприкінці XIV ст. прибрали до рук польські володарі, закріпивши її низкою угод з угорським королем Сигізмундом Люксембурзьким та блискоюю перемогою над військами Німецького ордену під Грюнвальдом 1410 р.

Зміст

Вступ	3
РУСЬ: ВІД ЗЕНІТУ ДО ЗАХОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІ — ПЕРША ПОЛОВИНА ХІІІ СТ.) (А. ПЛАХОНІН)	6
Брати та племінники (1054—1093)	7
Доба Любецького з'їзду (1093—1113)	11
Мономах та Мономашичі (1113—1139).....	15
Під укіс (1139—1157).....	19
Доба територіальних земель-князівств	22
<i>Чернігівська земля</i>	22
<i>Галицька земля</i>	25
<i>Волинська земля</i>	28
<i>Турово-Пінська земля</i>	30
<i>Смоленська земля</i>	31
<i>Полоцька земля</i>	33
<i>Новгород Великий</i>	34
<i>Ростово-Суздальська, пізніше Володимиро-Суздальська земля</i>	38
<i>Тмуторокань</i>	43
<i>Переяславське князівство</i>	44
<i>Київська земля</i>	46
Актори та маріонетки (1157—1223)	48
Присмерк дніпровської Русі (1223—1240)	52
Замість післямови: Русь і світ	54
ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ РУСІ (М. ВОЛОЩУК)	60
Децо про терміни і термінологію з нашої середньовічної історії	60
Як маємо називати: «Галицько-Волинське князівство»	
чи «Галицько-Волинська держава» за мовою джерел?	71
Держава Романовичів (1238—1340)	75
Королівство Русі.....	90
Королівство Русі після династії Романовичів.....	106

ПОШИРЕННЯ ВЛАДИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА

ЛИТОВСЬКОГО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (Б. ЧЕРКАС)	112
«Велика зам'ятня» в Орді	112
Сині Води: битва 1362 р.	119
«Двовладдя» на Наддніпрянщині в 1362—1380 рр.	124
Тохтамиш — примара колишньої могутності	127
Походи Тамерлана і ярлик Тохтамиша	135

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ**ЛИТОВСЬКОМУ НАПРИКІНЦІ XIV —**

У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ. (К. ГАЛУШКО)	141
--	-----

БОРОТЬБА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**ТА КРИМУ ЗА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ**

В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI СТ. (Б. ЧЕРКАС)	153
Висока литовсько-кримська політика початку XVI ст.	153
Військові кампанії на українських землях Великого князівства	
Литовського в 1517—1520 рр.	172
Воєнно-політичні місії Остафія Дашковича	185
Хитання терезів	195
Нова «Вітовтова» політика в дії	206
Остання спроба Криму дістатися своєї старої мети	218

УКРАЇНА В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (В. ГОРОБЕЦЬ)

Народження Речі Посполитої та входження до її складу

українських земель	235
<i>Передумови та приваби унійного процесу</i>	235
<i>Доленосний сейм у Любліні 1569 р.</i>	237
« <i>Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимось...</i> »	240
Устрій Речі Посполитої: територія, влада, державні символи	244
« <i>Король Речі Посполитої — то король королів...</i> »	247
Вища законодавча влада	249
Місцеве шляхетське самоврядування	251
« <i>Шляхтич без уряду — як пес без хвоста</i> »	254
Судочинство Речі Посполитої	257
Нове панство нової держави: магнати, шляхта, бояри	260
Фільварки, магнатські ключі й ординації	264
Збройні сили держави	266

Зміцнення шляхетської демократії у Речі Посполитій	269
Українські землі під владою короля-француза	269
Друге безкоролів'я Речі Посполитої	271
«Не глиняний і не мальований», а справжній король	273
Козацька реформа короля Стефана та становлення реєстрового війська.....	274
«Чия влада, того й віра». Релігійні війни в Європі та їх відлуння в Речі Посполитій.....	276
«Я не хочу бути королем ваших сумнів».	
Поширення реформаційних ідей у Речі Посполитій.....	276
Тридентський собор та Контрреформація в Речі Посполитій.....	278
Берестейська церковна унія	280
Словесні війни навколо унії.....	284
«З доброй приязні... округне ся великая неприязнь вицела...».....	286
«За церков нашу Восточную, а за веру Греческую голови свої бихми мелі всі положити...».....	288
Козацькі війни: «за» і «проти» Речі Посполитої.....	289
Перша Козацька війна під проводом Криштофа Косинського	289
Українське козацтво та Священна Ліга.....	293
Козацька війна 1594—1596 рр.....	296
Примирення Речі Посполитої з козацтвом в умовах польсько-шведського протистояння початку 1600-х рр.....	299
Участь українського козацтва і шляхти в московській Смуті.....	302
Запорожці у війні Зигмунта III з Москвою.....	306
Морські походи запорожців	309
Похід гетьмана Сагайдачного на Москву.....	312
«Сонмище сатанино»: «черкаси»-українці та московити — одновірці чи іновірці?	316
Хотинське побратимство козаків і «ляхів»	321
Козацько-татарська співпраця 1620-х рр.....	327
«Лицарська війна» 1625 р.....	331
Кримські виправи козацтва 1628—1629 рр.	336
«Ото ж унія — лежать русь з поляками».	
Переяславська війна-«комедія» 1630 р.	337
«Невинно пролита кров волає до Бога про помсту».	
Затятість козацьких війн 1630-х рр.	341

Популярне видання

**Русь «після Русі». Між короною і булавою.
Українські землі від королівства Русі
до Війська Запорозького**

Авторський колектив:
*В. М. ГОРОБЕЦЬ, М. М. ВОЛОЩУК,
А. Г. ПЛАХОНІН, Б. В. ЧЕРКАС, К. Ю. ГАЛУШКО*

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *Н. Я. Радченко*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 13.05.2016.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 19 000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com